

Online
cultuurhistorisch
tijdschrift over
's-Hertogenbosch

SILVA

Jaargang 4
Nummer 1
Maart 2023

Uitgave van Erfgoed 's-Hertogenbosch

In dit nummer

3

Davidt vanden Bossche in 's-Hertogenbosch?

Op zoek naar de feiten achter een vriendenboekje

11

Het Hof van Brabant: paleis of pakhuis?

22

Een labrynt op de Pettelaar

Zoektocht naar de oorsprong van een bijzonder landschapselement

Colofon

SILVA is het online wetenschappelijke tijdschrift van Erfgoed 's-Hertogenbosch, afdeling van gemeente 's-Hertogenbosch. De naam Silva is ontleend aan de Latijnse naam van de stad: Silva Ducis, 'bos van de hertog'.

Silva verschijnt ieder kwartaal en wordt digitaal gepubliceerd op www.erfgoedshertogenbosch.nl/silva.

Neem voor meer informatie contact op via erfgoed@s-hertogenbosch.nl.

Redactie

Lianne van Beek, Jac. Biemans, Dennis Dekker, Joris van Dierendonck (eindredacteur), Ronald van Genabeek, Ronald Glaudemans

Vormgeving: Rob Duterloo

Cover: Deel van de graftombe van hertog Hendrik I van Brabant in de Pieterskerk te Leuven (foto Jac. Biemans, april 2022).

e-ISSN 2666-9951

Voorwoord

Silva dwaalt door de geschiedenis in deze aflevering. De Friese schilder Wybrand de Geest hield er in de zeventiende eeuw een *album amicorum* op na, een vriendenboekje waarin de mensen die hij op zijn reizen ontmoette een boodschap achter konden laten. Anton Schuttelaars zoekt uit of hij ook in 's-Hertogenbosch is geweest.

Ton Kappelhof laat ons dwalen over het Gasthuisterrein in zijn artikel over de verhuizing van het Groot Gasthuis in het midden van de vijftiende eeuw. Er werd een stuk grond gekocht aan de overzijde van de Binnendieze dat bij het Hof van Brabant hoorde. Maar wat was dat eigenlijk?

Tot slot vinden we onze weg in een labrynt dat op landgoed de Pettelaar gelegen moet hebben. Het typische patroon werd in 2016 ontdekt met nieuwe technieken en de inzet van een satelliet. Jan van der Vaart en Ronald van Genabeek nemen ons bij de hand. Dwaalden de Zusters van Orthen ook al over hun terrein op een spirituele reis, of is het labrynt later aangelegd?

De redactie van *Silva* wenst u veel leesplezier.

Davidt vanden Bossche in 's-Hertogenbosch?

Op zoek naar de feiten achter een vriendenboekje

Anton Schuttelaars

Eeuwenlang was het *album amicorum*, een 'vriendenboekje', populair onder academici. Door middel van tekst en illustraties werden herinneringen op schrift vastgelegd. Dat biedt interessante mogelijkheden voor historisch onderzoek. Zo onderzocht Anton Schuttelaars een vermelding in het *album amicorum* van Wybrand de Geest, waarmee mogelijk een link kan worden gelegd tussen De Geest en 's-Hertogenbosch.

De Friese schilder Wybrand de Geest (1592-c.1664) hield er tijdens zijn leertijd in Leeuwarden en Utrecht (1611-1614) en gedurende zijn studiereis naar Parijs en Rome (1614-1620) een *album amicorum* op na.¹ Hij vroeg vrienden, kennissen en andere interessante personen om er een herinnering in tekst of tekening in achter te laten. Zo vinden we bijdragen van bekende schilders als Leonaert Bramer en Cornelis van Poelenburch, maar ook van ene Nicolaus Ghijssele Ducissiluius², een Bosschenaar over wie bar weinig bekend is³, en van Davidt vanden Bossche (afbeelding 1).

Deze laatste wordt door kunsthistorica Suzanne Rus in een artikel uit 2014 geïdentificeerd als de Bossche schepen David vanden Bosch. Uit de vermeldingen van de Bosschenaren Ghijssele en Vanden Bossche in het *album*

Afbeelding 1. Wapen van Davidt vanden Bossche in het *album amicorum* van Wybrand de Geest, niet gedateerd (Tresoar, Leeuwarden, Handschriften, 506 Hs.).

amicorum concludeert Rus dat Wybrand de Geest op zijn reis van Utrecht naar Parijs 's-Hertogenbosch heeft aangedaan. In dit artikel wordt onderzocht of deze identificatie klopt en zo ja, of daarmee een verblijf van De Geest in 's-Hertogenbosch overtuigend kan worden aangetoond.

Identificatie

Rus baseert haar identificatie op de overeenkomst tussen het wapen in het *album amicorum* en het zegel van de Bossche schepen David vanden Bosch.⁴ Deze identificatie lijkt bij raadpleging van de heraldische literatuur onjuist.

1 Tresoar, Handschriften, 506 Hs. Over dit *album amicorum*: Hofstede de Groot 1889; Rus 2014.

2 Ducissiluius of Ducissilvius is vergelijkbaar met het veel vaker voorkomende Sylvaducensis of Sylvaeducensis. Het verwijst naar Sylvaducis (letterlijk: 'het bos van de hertog'), een Latijnse benaming voor 's-Hertogenbosch.

3 In het kader van dit artikel is geen diepgravend onderzoek naar deze Nicolaus Ghijssele gedaan. Een korte zoektocht door de direct beschikbare bronnen leverde vooralsnog weinig meer op dan Rus al had gevonden. Nicolaus Gijsselen liet zich op 24-2-1616 inschrijven aan de universiteit van Leuven (pedagogie het Varken, dives). Op 13-2-1619 vinden we zijn immatriculatie aan de universiteit van Keulen. Verder komt een Nicolaus Gijsselen voor als doopgetuige op 13-9-1620. Bots, Matthey, Meyer 1979, nr. 1668; NL-HtSA, Doop-, trouw- en begraafboeken 32, 13-9-1620; Rus 2014, 56, noot 77.

4 Rus 2014, 56-57, noot 80, onder verwijzing naar de volgende akte: NL-HaNA, Collectie Taalman Kip, 489. Akte van volmacht door Anna de Bure, wed. David van den Bossche, schepen en Raad van Den Bosch, aan Johan van den Bossche haar zoon om de verschenen renten in Limburg te incasseren en rekening af te horen van Guiliam Flaming, waarbij Huybrecht Kip getuige is. 1659 augustus 12. Ik ben nog niet in de gelegenheid geweest om deze akte te bekijken, maar gezien het feit dat het hier om de weduwe van David vanden Bosch handelt, kan Davids schepenzegel onmogelijk aan deze akte hangen.

Afbeelding 2. Het wapen Vanden Bosch in diverse bronnen. Links: Naamen en Wapenschilden (1777). Midden: Rietstap, *Armorial Général* (1884). Rechts: CBG familiewapens (CBG, Den Haag).

De eerste gedrukte afbeelding van het wapen van schepen David vanden Bosch dateert van 1777, als onderdeel van de *Naamen en wapenschilden*, een gravure met de namen en wapenschilden van de regenten van 's-Hertogenbosch (afbeelding 2, links).⁵ Een door stadsarchivaris R.A. van Zuijlen aangevulde versie hiervan zag in 1863 het licht⁶, met hetzelfde wapen Vanden Bosch. De beschrijving in Rietstaps *Armorial Général*⁷ en de daarbij behorende tekening⁸ (afbeelding 2, midden) zijn op deze afbeeldingen gebaseerd. Ook Hoebe verwijst in zijn *Noord-Brabants Wapenrepertorium* naar Van Zuijlen.⁹ Ten slotte geeft website *CBG familiewapens*¹⁰ hetzelfde wapen Vanden Bosch (afbeelding 2, rechts). Het Van den Bossche-wapen uit het *album amicorum* van

De Geest (afbeelding 1) en het wapen van de Bossche schepen David van den Bosch (afbeelding 2) vertonen weliswaar veel gelijkenis, maar zijn evident niet identiek. Het verschil in kleuren even buiten beschouwing gelaten (hierover verderop meer), bevatten beide wapenafbeeldingen aan de linkerzijde weliswaar een gekruist element, maar die zijn zeker niet gelijk aan elkaar. In het *album amicorum* kan het linkerdeel van het wapen worden omschreven als een 'knoestig schuinkruis', op de afbeeldingen van het schepenwapen gaat het om 'gekruste, geleliede kolommen'.

Zat Rus er dan naast met haar identificatie? Bij nader inzien toch niet. Daarvoor moeten we terug naar de bron, het schepenzegel in zijn oorspronkelijke vorm. En dat kan gelukkig: enkele exemplaren van het lakzegel van

5 *Naamen en wapenschilden van de edele welachtbare heeren regenten der hoofdstad 's Hertogenbosch nevens die der pensionarissen, griffiers en secretarissen aldaar zeedert de reductie inden jaare 1629 tot den jaare als de laatste vertoond* (Utrecht 1777), digitaal te raadplegen: *bovenste deel*, *onderste deel*. De clichés bestaan nog: NBM, objectnummers 06955 en 06956.

6 Hij stelde dit werk samen in opdracht van het stadbestuur: *Naamlijst en wapenkaart der leden van de regering, de pensionarissen, griffiers en secretarissen van 's-Hertogenbosch, benoemd sedert de terugbrenging der Stad onder het gezag der Staten-Generaal van de Vereenigde Nederlanden in 1629*. ('s-Hertogenbosch 1863)

7 In de eerste editie van 1861 komt het wapen van David vanden Bosch niet voor. In de tweede editie vinden we, ongetwijfeld gebaseerd op de afbeelding van het wapen in de uitgave van Van Zuijlen uit 1863, de volgende omschrijving: 'Bosch (van den) – Bois-le-Duc. Parti: au 1 d'arg. à deux bâtons de sin. fleurdelés aux extrémités, passés en saut., et liés d'un ruban d'arg.; au 2 d'or au lion de sa., arm. et lamp. de gu.' J.B. Rietstap, *Armorial Général* I (2e editie, Gouda 1884), 257.

8 Rolland en Rolland 1938, Pl. CCLXXIII.

9 Hoebe (2001) omschrijft het wapen als: I. Gedeeld; 1 in zilver twee groene gekruiste geleliede staven, in het midden samengehouden door een zilveren liggend blokje, 2 in goud een zwarte leeuw.

10 Omschrijving van het wapen: gedeeld: I in zilver twee schuingekruiste geleliede groene kolommen, zwart gebonden; II in goud een zwarte leeuw.

Afbeelding 3. Detail van het zegel van David vanden Bosch (BHIC, 's-Hertogenbosch 221, *Chartes Provinciaal Genootschap*, inv.nr. 946).

Afbeelding 4. Zegelstempel van David van den Bosch (gespiegeld)
(Het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch, objectnr. 01159).

David vanden Bosch hebben de tand des tijds doorstaan (afbeelding 3).¹¹ Nog mooier: ook het oorspronkelijke zegelstempel (afbeelding 4) is bewaard gebleven.¹² Op basis van de oorspronkelijke zegels is maar één

conclusie mogelijk: de afbeelding van het wapen van David vanden Bosch in de heraldische literatuur klopt niet. Het linkerdeel van het schepenzegel komt overeen met het 'knoestige schuinkruis' zoals dat ook in het *album amicorum* is afgebeeld. Rus had dus toch gelijk: Davidt vanden Bossche is dezelfde persoon als de latere Bossche schepen.

Verklaring

Hoe is die foutieve weergave van het wapen van David vanden Bosch in de heraldische literatuur te verklaren? Voor het eerst duikt het verkeerd weergegeven wapen op in de *Naamen en wapenschilden* van 1777. Van Zuijlen gaat in de inleiding van zijn uitgave van 1863 uitgebreid in op de voorgeschiedenis en het ontstaan van de uitgave van 1777.¹³ Na de verovering van 's-Hertogenbosch in 1629 was er een wapenkaart vervaardigd, waarop de wapens van de nieuwe schepenen, pensionarissen, secretarissen en griffiers werden geschilderd. Deze kaart werd periodiek aangevuld tot 1744¹⁴, daarna raakte deze gewoonte in onbruik. Toen er in de jaren 1770 stemmen opgingen om de kaart weer up-to-date te maken, gaf het stadsbestuur zijn medelid, historicus Jan Hendrik van Heurn, opdracht om de wapenkaart aan te vullen en te laten drukken. De tekeningen werden vervaardigd door Jac. Everts; T.J. Walter maakte de gravure.

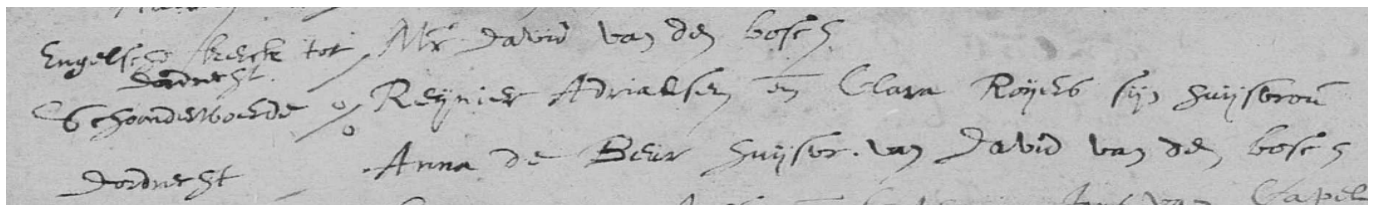

Afbeelding 5. Bovenste deel van de originele wapenkaart van de magistraat van 's-Hertogenbosch (Het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch, objectnr. 11225).

11 BHIC, 221 Charters Provinciaal Genootschap 946, 982, 995, 1014; BHIC, Collectie Aanwinsten RANB 303; BHIC, Illustre Lieve Vrouwe Broederschap 564; BHIC, Dorpsbestuur Schijndel 233. Al deze charters zijn tegenwoordig uit conserveringsoogpunt in plastic hoezen geseald, wat fotograferen van een zegel erg moeilijk maakt. Afbeelding 3 is uit de oorspronkelijke foto gesneden en digitaal bewerkt om het afgebeelde zo goed mogelijk zichtbaar te maken.
12 NBM, objectnummer 01159.

13 *Naamlijst en wapenkaart*, 1-2.

14 Zie ook de werkzaamheden van wapenschilder Job de Lange in opdracht van het Bossche stadsbestuur: Guus van Breugel, *Wapenboek I (1318-1765) Lieve Vrouwe Broederschap*, geïllustreerd door Job Marten de Lange.

Afbeelding 6. Inschrijving van David van den Bosch en Anna de Beur als lidmaat van de Bossche Nederduits Gereformeerde Gemeente (Erfgoed 's-Hertogenbosch, Kerkeraad NH Gemeente, 55).

De basis voor de uitgave van 1777 was voor wat betreft de periode tot 1744 dus de originele handgeschilderde wapenkaart. Deze kaart is bewaard gebleven – zij het niet geheel ongeschonden – en bevindt zich tegenwoordig in de collectie van Het Noordbrabants Museum.¹⁵ Helaas is de rechterbovenhoek van de kaart afgescheurd en verdwenen (afbeelding 5). Laat dat nu precies de plaats zijn waar het wapen van David vanden Bosch was afgebeeld. Of de kaart in de jaren 1770 nog wel geheel intact was, is niet meer te achterhalen. Daarmee wordt het gissen waar het precies fout is gegaan. Was de afbeelding op de geschilderde wapenkaart correct en tekende Everts het wapen verkeerd over? Of was het wapen op de kaart al verdwenen en moest het oorspronkelijke zegelstempel uit de *Cleine Comme* worden gehaald, nagetekend en werd daarbij een fout gemaakt?¹⁶

Kleurgebruik

Ten slotte nog iets over de kleuren. Het wapen in het *album amicorum* en het schepenwapen komen qua afbeelding dan wel overeen, maar verschillen sterk qua kleur. De kleuren zoals zichtbaar op afbeelding 2 zijn afgeleid van de arceringen op de tekening van 1777. De toepassing van arcering om kleuren aan te duiden lijkt in die uitgave over het algemeen betrouwbaar.¹⁷ Of dat ook voor het wapen van David vanden Bosch geldt, is afhankelijk van de niet meer te beantwoorden vraag of er een gekleurde afbeelding beschikbaar was, of alleen een – natuurlijk ongekleurd – zegelstempel. En zelfs in dat laatste geval lijkt het onwaarschijnlijk dat er willens en wetens zomaar wat kleuren zijn gekozen. De kleurcombinatie van het wapen in het *album amicorum*, een rode leeuw op een zwarte achtergrond, zal doorgewinterde heraldici doen huiveren. Op één uitzondering na kloppen de overige wapens in het album qua kleur wel met de heraldische literatuur.¹⁸ Een en ander pleit ervoor om de kleuren uit de schepenlijst als de meest betrouwbare weergave te accepteren. Waarom David vanden Bosch rond 1614 zulke afwijkende, heraldisch met elkaar

vloekende kleuren liet schilderen, is moeilijk te verklaren. Dat werpt nadrukkelijk de vraag op naar de herkomst van het wapen: waar was dit op gebaseerd, was het een al bestaand wapen?¹⁹

David vanden Bosch in 's-Hertogenbosch

Met de capitulatie van 's-Hertogenbosch op 14 september 1629 werd de gereformeerde kerk de officiële religie in de stad. Al op 19 september vond de eerste prediking plaats in de gezuiverde Sint-Jan. Op 23 december, de dag van de eerste viering van het avondmaal, telde de gemeente 266 lidmaten.²⁰ Onder hen David vanden Bosch, met attestatie²¹ van de 'Engelsche kerck tot Dordrecht' en zijn vrouw Anna de Bure/Beur, eveneens met attestatie van Dordrecht (afbeelding 6).²² David en zijn vrouw hebben zich dus vrijwel direct na de capitulatie van de stad in 's-Hertogenbosch gevestigd.

Een kleine drie jaar later, op 13 september 1632, werd David poorter van de stad (afbeelding 7).²³ Dat hij hierbij twee rijksdaalders aan het 'gilde vande cremers' moest betalen, duidt erop dat hij actief was in de handel.²⁴ In 1636 volgde de benoeming van David tot schepen van 's-Hertogenbosch, een ambt dat hij in totaal zesmaal zou vervullen (1636, 1640, 1641, 1642, 1648, 1649). Hij overleed in 1650 en werd op 25 juni van dat jaar begraven in de Sint-Jan.²⁵ Het is zonneklaar dat David vanden Bosch geen geboren Bosschenaar was en zich pas in 1629 in de Diezestad vestigde. Dat hij een bijdrage aan het *album amicorum* van Wybrand de Geest heeft geleverd is duidelijk, maar gezien het bovenstaande lijkt het uitgesloten dat hij dat rond 1614 in 's-Hertogenbosch zou hebben gedaan.

19 David zou – jaren nadat de wapentekening was gemaakt – in het huwelijk treden met Anna de Bure. Opmerkelijk is dat het linkerdeel van het wapen, het knoestige schuinkruis, overeenkomt met het wapen *De Bure*, zoals afgebeeld op de grafzerk van Maerten Kip († 1718) en zijn vrouw Hester Poulle in de Grote Kerk te Breda. Het wapen *De Bure* hoort hierop bij de voorouders van Hester. Maerten Kip is een zoon van de verderop in dit artikel genoemde Abraham Kip. CBG Familiewapens, *De Bure*; Beeldbank Rijksdienst Cultureel erfgoed, objectnummer 465 grafzerk kerk Breda.

20 Meindersma 1909, 33-35.

21 Bewijs van lidmaatschap.

22 NL-HtSA, Kerkenraad van de Nederlandse Hervormde Gemeente te 's-Hertogenbosch 55. Deze vermelding van David vanden Bosch is de enige waar hij *Mr.* wordt genoemd.

23 NL-HtSA, OSA 1483, stadsrekening 1631-1632, 36v.

24 Dat hij samen met Abraham Kip poorter werd onderstreept dit. Abraham Kip was afkomstig uit Aken en was zeer actief in de transitohandel tussen Aken en 's-Hertogenbosch. Van Drunen en Van Oudheusden (eds.) 2018, 167.

25 NL-HtSA, Archief Sint-Jan 234, 64r.

15 NBM, objectnummer 11225.

16 Alle zegelstempels van afgetreden schepenen werden op het stadhuis bewaard in de schepenkist of *Cleine Comme*. Paquay 2007, 109-112, aldaar 111.

17 Hoebe 2001, 13, vermeldt één geval van een graveerfout waarbij de staart van een zwarte leeuw als zilver wordt aangegeven.

18 Een aantal wapens is niet teruggevonden in de heraldische literatuur. De andere uitzondering vormt het wapen *Botter*.

Ihs by aetel in dat is gelyc als voor hebbt
 gelyc en gelyc verstaen als fu san gelyc hinc, Abrah
 sam hinc, danc is Abraham gebu, sijn gelyc hinc
 bu hinc, d'apostelen gelyc verstaen als hinc verstaen
 als hinc verstaen als hinc, is nog inder hinc
 verstaen als hinc, d'apostelen gelyc hinc verstaen
 als hinc verstaen als hinc, is nog inder hinc

Afbeelding 7. Inschrijving als poorter van David vanden Bosch, 13-9-1632 (Erfgoed 's-Hertogenbosch, OSA 1483, f. 36v.).

Om te achterhalen waar de tekening dan wél gemaakt kan zijn, moeten we de herkomst van David vanden Bosch onderzoeken.

Een halve eeuw Vanden Bossche in Holland

Bij hun inschrijving als lidmaten in 's-Hertogenbosch overlegden David vanden Bosch en zijn vrouw attestaties uit Dordrecht.²⁶ En inderdaad wijst alles erop dat David de eerste 35 jaar van zijn leven grotendeels in Dordrecht heeft doorgebracht. Maar zijn wieg stond waarschijnlijk in Delft.

Zijn vader Gillis was in 1560 of 1561 geboren²⁷ in Mechelen. Na de val van het calvinistisch bewind in zijn geboortestad²⁸ is hij, als overtuigd calvinist, vermoedelijk gevlucht om een veilig heenkomen te zoeken in Holland. Vanaf 1588 wordt hij in Delft vermeld, waar hij in 1594 in het huwelijk treedt als 'Gillis vanden Bossche, jonckgheselle van Mecchelen met Anna Noles jonghdr. van Aken woonende binnen Rotterdam'.²⁹ Rond 1600 vestigt het echtpaar zich in Dordrecht, waar Gillis actief is als commies van de recherche (*cercher*) in dienst van de admiraliteit van de Maze en als commies van de licenten. In 1611 koopt hij het huis *St. Eeuwout* aan de Wijnstraat. Daarnaast bezat hij nog andere panden en onroerend goed in Dordrecht.³⁰ Gillis overleed op hoge leeftijd en werd op 26 april 1642 begraven in de Dortse Augustijnenkerk.³¹

26 De toevoeging 'Engelsche kerck tot Dordrecht' bij Davids inschrijving is raadselachtig: er was in die tijd weliswaar een Engelse/Schotse kerkgemeenschap in Dordrecht, maar waarom David daartoe zou hebben behoord en niet tot de Nederduitse gemeente, waar zijn kinderen zijn gedoopt, kan ik niet verklaren.

27 NL-DdtRAD, NA 12, 646v (2-11-1620): getuigenverklaring van Gillis vanden Bossche, *out 60 jaren*.

28 Marnef 1987.

29 NL-DtAD, DTB 14.2, p. 24, ondertrouw 25-9-1594.

30 NL-DdtRAD, NA 10, 1116-1118 (18-9-1612); 13, 249 (10-5-1622); 15, 216rv (18-9-1612); 40, 164r-165r (5-8-1642); 40, 168r-169r (7-8-1642); RA 1603, 39rv (5-10-1628); 1604, 10v (10-1-1630); 1609, 73v-74v (20-5-1642); 100r (8-10-1642).

31 NL-DdtRAD, Klapper op het grafboek der Augustijnenkerk 1632-1649; NA 14, 459r (9-5-1626); Nelemans 1998, 130.

Anna Noles / Nollens / Nollens stierf in 1643 ten huize van haar zoon David in 's-Hertogenbosch.³²

Gillis en Anna kregen diverse kinderen van wie er minstens twee de volwassen leeftijd bereikten. David is geboren in 1594 of 1595, vermoedelijk in Delft, zijn broer Abraham in 1604 of 1605, waarschijnlijk in Dordrecht.³³ De broers hielden zich bezig met handel, met name in wijn. Hoewel hij er trouwde en drie van zijn kinderen er in 1624, 1626 en 1627 werden gedoopt³⁴, lijkt het erop dat David niet bijzonder aan Dordrecht was gebonden. In 1626 woont hij in Zevenbergen³⁵ en direct na de verovering van 's-Hertogenbosch vestigt hij zich – we zagen het reeds – in de Diezestad, waar hij als zoon van een geboren Brabander binnen enkele jaren in het stadsbestuur belandde.

Mechelen en het hertogdom Limburg

De afkomst van de vader en moeder van David vanden Bosch lag in respectievelijk Mechelen en Aken. Over de Mechelse voorouders van David is weinig bekend.³⁶ Mogelijk dat nader onderzoek in het Mechelse licht in de duisternis kan brengen. Voor zover bekend had David geen bijzondere banden meer met het Mechelse.

32 NL-HtSA, Archief Sint-Jan 227, 1643.

33 Van geen van beiden is een doopinschrijving gevonden. Leeftijden: NL-DdtRAD, NA 56, 156v (19-7-1627): *d'eersame Davidt vanden Bossche oudt 33 jaeren ende Abraham vanden Bossche oudt 23 jaeren, ofte elcx daer ontrent, gebroedere beijde wijncoopers binnen dese stede*.

34 NL-DdtRAD, DTB Dordrecht 4, 5-1624, 2-1626 en 10-1627. Zie bijlage I.

35 NL-DdtRAD, NA 55, 331r (12-1-1626).

36 NL-DdtRAD, NA 10, 189r (3-2-1610): Gillis en zijn zus Anna vanden Bossche bezitten een vordering in Herentals, geërfd van hun *moije* Catharina van Spaenhoven, die in Tholen was overleden. Verder wordt Gillis herhaaldelijk als neef aangeduid van de eveneens in Dordrecht woonachtige Beatrix Willems vanden Bossche, die achtereenvolgens gehuwd was met Hubrecht Janssen en Hendrick Berents de Haen: NL-DdtRAD, NA 16, 225r-226r (3-6-1631); NA 57 776r-77r (13-7-1632); RA 1608, 19r (7-5-1639); 71v-72r (22-12-1629).

Van langere duur waren de banden met de geboortestreek van Davids moeder Anna Nollens³⁷, namelijk het hertogdom Limburg, het gebied grofweg in de rechthoek Maastricht – Aken – Hoge Venen – Luik. Die banden werden zelfs nog versterkt door het huwelijk van David met Anna de Bure, een meisje uit die streek³⁸, zuster van Henri de Burre, die van 1622 tot 1642 vorstmeester of *wautmaître* van het hertogdom Limburg was.³⁹ De band met Akenaar Abraham Kip, die tegelijk met David poorter van 's-Hertogenbosch werd en met wiens dochter Davids zoon Johan later zou trouwen, onderstreept eens te meer de nauwe band met het hertogdom Limburg.

Ook ettelijke notariële en schepenakten getuigen hiervan. In 1632 verscheen David vanden Bosch persoonlijk voor de schepenbank van de stad Limbourg (aan de Vesdre) om een stuk land onder Halloux aan zijn zwager François de Fleury, burgemeester van Limbourg, over te dragen.⁴⁰ In 1636 en opnieuw in 1637 machtigde hij diezelfde zwager om 'de huijsen, landen, gronden van erven, renten, chijsen ende pachten egeene van dijn wtgesondert al binnen der stadt van Limborch als inne den districte van dijn gelegen ende te bevijnden' die hij en zijn vrouw bezaten, te verkopen.⁴¹ En in de daaropvolgende jaren zien we regelmatig akten waarin zaken betreffende bezittingen in en rond Limbourg worden geregeld. Eerst nog

door David, na zijn dood door zijn weduwe en hun zoon Johan.⁴² Nog in 1671, bij de aanstelling van voogden over de kinderen van deze Johan is er sprake van bezittingen in het 'rijck van Aecken en Lande van Limborgh'.⁴³

Afbeelding 8. De bijdrage van Nicolaus Ghijsselen uit 's-Hertogenbosch in het *album amicorum* van Wybrand de Geest, niet gedateerd (Tresoar, Leeuwarden, Handschriften, 506 Hs.).

Conclusie

De wapentekening in het *album amicorum* van Wybrand de Geest heeft betrekking op de latere Bossche schepen David vanden Bosch. Dat de tekening in 's-Hertogenbosch is gemaakt, is zeer onwaarschijnlijk. De thuisbasis van Vanden Bosch was in de eerste decennia van de zeventiende eeuw Dordrecht. Dat hij in 1614, hij was toen negentien of twintig jaar oud, elders verbleef, is heel wel mogelijk. Het is echter onwaarschijnlijk dat dat in 's-Hertogenbosch is geweest, waar de familie op dat moment nog geen enkele band mee had. Bovendien, al was het Twaalfjarig Bestand op dat moment van kracht, vanuit het perspectief van Vanden Bosch was het vijandig gebied. Een stad als bijvoorbeeld Utrecht, in die tijd de woonplaats van De Geest, ligt veel meer voor de hand. Het lijkt er dan ook sterk op dat David zijn wapen rond 1614 gewoon in Utrecht in Wybrand de Geests vriendenboekje liet schilderen. Voor een substantieel verblijf in 's-Hertogenbosch van De Geest op zijn reis van Utrecht naar Parijs blijven geen overtuigende argumenten meer over.⁴⁴

37 Anna Nollens had een nicht Maijke Elberts die getrouwd was met Steven Bourbeeck te Arnhem: NL-DtdRAD, NA 14, 459 (9-5-1626). Bovendien was Anna – hoe precies weet ik niet – verwant met Janneken Nollens, getrouwd met de Dordtse lakenkoper Christoffel Meulenschot. Janneken was een dochter van Nicolaes Nollens/Olants en Anna (waarschijnlijk een dochter van Jean Moray) uit Membach bij Limburg. Haar broer Thomas Nollens was schepen van de *hooftbanck Balen int landt van Limburgh*. Verder waren er nog twee zusters Maria. NL-DtdRAD, NA 13, 35rv (27-3-1621, getuige: Gillis vanden Bossche); NA 55, 120r-121r (13-2-1625, getuige: Davidt vanden Bossche). De familieleden van weerszijde van de (staatkundige en religieuze) grens sloten in 1621 een contract over de verdeling van de gezamenlijke goederen in het hertogdom Limburg om te voorkomen dat er problemen zouden ontstaan na het verlopen van het Twaalfjarig Bestand: *Al welck voors. contractt dvoors. partijen respective houden voor nul, crachteloos ende van onwaerden, verclaerden zelve maer pro forma te hebben gedaan, omme te eviteren eenige confiscatien die bij dese conjecture van tijden ende expiratie vande treves soude mogen vallen ende sullen partijen voorn. van weder sijden elcx blijven op zijn geheel inden eigendom vande goederen de welcke elck naer recht bevonden souden mogen wesen te competieren*.

38 Althans oorspronkelijk uit die streek. Anna lijkt een zeer overtuigd calviniste te zijn geweest en de kans is groot dat ook zij haar jeugd als religieuze vluchtelingen in Holland heeft doorgebracht. Mogelijk is zij een nakomeling van Henry de Bure uit Limbourg die door de Raad van Beroerten was verbannen. Verheyden 1961, nr. 2249; Lemaire en Verheyden 1953, 137-231. Verschillen in religieuze overtuiging weerhielden leden van de familie De Bure er overigens niet van om contact met elkaar te houden (net zomin als bijvoorbeeld de familie Nollens, zie vorige voetnoot).

39 Gachard 1845, 322, nrs. 13091, 13092. Waarschijnlijk waren Henri en Anne kinderen van Jean de Bure, voorganger van Henri als vorstmeester van Limburg, en Madeleine Schuijl. Madeleine was een tante (en Anna dus waarschijnlijk een nicht) van Pieter Schuijl van Walhorn, vanaf 1630 rentmeester der geestelijke goederen in de stad 's-Hertogenbosch en in het kwartier van Maasland en vanaf 1647 zesmaal schepen van de Diezestad. Zie: Poswick 1873, 289-291; Van Oudheusden en Tummers, *De grafzerken van de Sint-Jan, zerk nr. 156*.

40 AEL, DLHCJ 8, 56r (28-12-1632).

41 NL-HtSA, RA 1548, 618r (16-4-1636); 1549, 232v-233v (20-6-1637).

42 AEL, DLHCJ 9, 149rv (5-4-1644); 222r (3-5-1644); 10, 45r-46r (13-8-1652); 78r (29-4-1653); 113rv (16-5-1654); 138rv (12-11-1654); 11, 218r-227r (30-6, 2-7-1663); 378rv (4-8-1668); 442v-443v (2-2-1669); 472r-473r (29-8-1667); NL-HtSA, RA 1597, 188v (19-9-1640); NL-Ha-NA, Collectie Taalman Kip 489 (12-8-1659).

43 NL-HtSA, RA 1926, Momboirboek 1645-1687, 348r-349v (26-5-1671); AEL, DLHCJ 11, 486r (17-7-1671);

44 Ook de tekening van Nicolaus Ghijsselen kan immers in Utrecht zijn gemaakt. Men zou zelfs kunnen stellen dat het feit dat hij het nodig vond om zijn herkomst *Ducissilius* te vermelden, een bewijs is dat hij zich op dat moment niet in 's-Hertogenbosch bevond.

Anton Schuttelaars is werkzaam bij het Brabants Historisch Informatie Centrum in 's-Hertogenbosch. Als historicus interesseert hij zich voor uiteenlopende onderwerpen met als focus 's-Hertogenbosch, de Meierij en (Staats-) Brabant in de vroegmoderne periode.

Literatuur en verantwoording

Archieven

Archives de l'État à Liège (AEL), Luik (B)

- Archives du Duché de Limbourg, Haute Cour de Justice (DLHCJ)

NL-HtBHC, Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch

- Charters Provinciaal Genootschap
- Collectie Aanwinsten RANB
- Illustre Lieve Vrouwe Broederschap
- Dorpsbestuur Schijndel

NL-DtAD, Stadsarchief Delft

- Doop-, Trouw- en Begraafboeken (DTB)

NL-DdtRAD, Regionaal Archief Dordrecht

- Notarieel Archief (NA)
- Rechterlijk Archief (RA)
- Doop-, Trouw- en Begraafboeken (DTB)

NL-HaNA, Nationaal Archief Den Haag

- Collectie Taalman Kip

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch

- Oud Stadsarchief (OSA)
- Doop-, Trouw- en Begraafboeken (DTB)
- Notarieel Archief (NA)
- Rechterlijk Archief (RA)
- Kerkenraad van de Nederlandse Hervormde Gemeente te 's-Hertogenbosch
- Archief Sint-Jan

Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch (NBM)

Internetbronnen

Alle internetpagina's waarnaar in dit artikel wordt verwezen, zijn op 22-2-2020 geraadpleegd.

Literatuur

BAX, W. (ED.), 1932: *Gedenkboek der Nederlandsche Hervormde Gemeente van Maastricht, 1632-1932* (Maastricht).

BOTS, H., MATTHEY, I. EN M. MEYER, 1979: *Noordbrabantse studenten 1550-1750* (Tilburg).

DRUNEN, A. VAN EN J. VAN OUDHEUSDEN (EDS.), 2018: *Huys van Boxtel en zijn bureu* ('s-Hertogenbosch).

GACHARD, L.P., 1845: *Inventaire des archives des Chambres des Comptes II* (Brussel).

HOEBEN, A.H., 2001: *Noord-Brabants wapenrepertorium I* (Baarn).

HOFSTEDE DE GROOT, C., 1889: 'Het vriendenalbum van Wibrand Symonszoon de Geest', *Oud Holland* 7, 235-240.

LEMAIRE, F. EN A. VERHEYDEN, 1953: 'Une enquête sur le Protestantisme au duché de Limbourg en 1569', *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire* 118, 137-231.

MARNEF, G., 1987: *Het calvinistisch bewind te Mechelen 1580-1585 (Kortrijk-Heule)*.

MEINDERSMA, W., 1909: *De Gereformeerde Gemeente te 's-Hertogenbosch. 1629-1635* (Zaltbommel).

NAAMLIJST, 1863: *Naamlijst en wapenkaart der leden van de regering, de pensionarissen, griffiers en secretarissen van 's-Hertogenbosch, benoemd sedert de terugbrenging der Stad onder het gezag der Staten-Generaal van de Vereenigde Nederlanden in 1629* ('s-Hertogenbosch).

NELEMANS, A., 1998: *Sepulture ofte graftboeck van de Augustijnerkerck te Dordrecht* (Sliedrecht).

ODHEUSDEN, J. VAN EN H. TUMMERS (EDS.), 2010: *De grafzerken van de Sint-Jan te 's-Hertogenbosch I-IV* ('s-Hertogenbosch).

PAQUAY, V., 2007: 'Stempels van Bossche schepenzegels', *De Beeldenaar* 31, 109-112.

POSWICK, E., 1873: *Histoire biographique et généalogique de la noblesse Limbourgeoise I* (Luik).

RIETSTAP, J.B., 1884: *Armorial Général* (Gouda, 2e editie).

ROLLAND, V. EN H. ROLLAND, 1938: *Planches de l'Armorial Général de J.B. Rietstap I* (Den Haag).

RUS, S., 2014: 'Het album amicorum van Wybrand de Geest. Een uniek reisdocument', *De Vrije Fries* 94, 31-59.

SASSE VAN YSSELT, A. VAN, 1910: *De voorname Huizen en Gebouwen van 's-Hertogenbosch II (1910)* ('s-Hertogenbosch).

VERHEYDEN, A., 1961: *Le conseil des troubles. Liste des condamnés (1567-1573)* (Brussel).

I. N.N. VANDEN BOSSCHE.

1. **Gillis**, volgt II.
2. **Anna**, begraven april 1628, Augustijnenkerk Dordrecht.⁴⁶

II. GILLIS VANDEN BOSSCHE, geboren te Mechelen c. 1560/1; begraven 26-4-1642 Augustijnenkerk Dordrecht.

X ANNA NOLLES / NOLLENS, geboren te Aken, begraven 1643 's-Hertogenbosch.

1. **David**, volgt III.
2. **Abraham**, geboren 1604/5 waarschijnlijk in Dordrecht.⁴⁷
Waarschijnlijk waren er nog meer kinderen, van wie geen enkele voor zover na te gaan de volwassen leeftijd bereikte.⁴⁸

III. DAVID VANDEN BOSCH, geboren 1594/5 waarschijnlijk in Delft, begraven 25-6-1650 Sint-Jan 's-Hertogenbosch.

X ANNA DE BURE / BEUR / BEURRE.

Anna hertrouwde in 1655 te Maastricht met Gijsbricht van Bloemendaal, weduwnaar van Sybilla Fremont.⁴⁹

1. **Johannes**, volgt IV.
2. **Daniel**, doop 2-1626 Dordrecht, waarschijnlijk jong overleden.
3. **Jenneken**, doop 10-1627 Dordrecht, waarschijnlijk jong overleden.

IV. JOHAN VANDEN BOSCH, doop 5-1624 Dordrecht, † 3-1671 Willemstad.

Johan werd in 1647 poorter van 's-Hertogenbosch.⁵⁰ In 1650 trad hij in het huwelijk met **AGNES KIP**, gedoopt op 17-11-1634 in 's-Hertogenbosch, dochter van Abraham Kip en Catharina Rademaekers.⁵¹ In 1655 kocht Johan een huis Achter het Wild Varken, dat hij in 1666 weer verkocht.⁵² Bij die laatste gelegenheid wordt hij aangeduid als luitenant van de schutterij van de jonge voetboog. Vanaf 1670 woonde het gezin Vanden Bosch bij schoonmoeder in, waarschijnlijk wegens financiële moeilijkheden. In mei 1671, op bezoek bij zijn zwager Maarten Kip, wachtmeester in Willemstad, stierf hij plotseling. Zijn vrouw was waarschijnlijk al eerder overleden. Hij liet vier onmondige kinderen na, over wie zijn zwagers Maarten en Huijbert Kip tot voogden werden aangesteld.⁵³ Uit dit huwelijk:⁵⁴

1. **Johanna**, doop 21-5-1652 's-Hertogenbosch, † vóór 1671.
2. **Abraham**, doop 9-6-1654 's-Hertogenbosch, vermeld 1671.
3. **Catharina**, doop 19-1-1657 's-Hertogenbosch, † vóór 1671.
4. **David Hendrick**, doop 30-12-1659 's-Hertogenbosch, vermeld 1671.
5. **kind**, in 1671 tien jaar oud.
6. **kind**, in 1671 acht jaar oud.

⁴⁵ In deze korte stamboom zijn alleen details opgenomen die nog niet in het artikel zijn vermeld.

⁴⁶ NL-DdtRAD, Klapper met overledenen uit de kerkrekeningen 1623-1628.

⁴⁷ In 1637 werd ene Abraham vanden Bossche benoemd tot chercher van de konvooien en licenten in Breda (NL-HaNA, Staten Generaal 12271, f.252). In 1651 is er sprake van sr. Abraham vanden Bosch coopman tot Middelburch (RAD, NA 63, 402v). In hoeverre het hier om de broer van David gaat, is onduidelijk.

⁴⁸ In mei 1604 werd in Dordrecht gedoopt Thomas zoon van Gillis van den Bossche en Anna vanden Bossche: NL-DdtRAD, DTB 2. In 1610 is er sprake van een niet bij name genoemde overleden zoon: NL-DdtRAD, NA 10 189 (3-2-1610). Vanaf 1617 komt in de Dordtse notariële archieven wel herhaaldelijk een Thomas vanden Bosch als getuige voor (NL-DdtRAD, NA 12, 149v (19-10-1617); 229v (2-4-1618); 13, 1r (4-1-1620); 55, 201 (23-7-1625); 84 169 (27-11-1639)), maar het lijkt hier niet om een zoon van Gillis te gaan. Of Sara Gillis vanden Bos die op 10 maart 1619 in Delft trouwde met Pieter Pieteressen, varende gezelschap uit Delft, tot deze familie behoorde, is eveneens twijfelachtig.

⁴⁹ Regionaal Historisch Centrum Limburg, DTB 102, 5-10-1642; 108, 24-10-1655; AEL, DLHC 11, 218r-227r (30-6-1663). Deze Gijsbricht van Bloemendaal was waarschijnlijk de zoon van de Gisbert van Bloemendaal, die in het na de verovering van Maastricht in november 1632 begonnen lidmatenboek van de Nederduits Gereformeerde gemeente als eerste genoteerd staat en tot ouderling werd gekozen. Zie: Gedenkboek der Nederlandsche Hervormde Gemeente van Maastricht 1632-1932 (Maastricht 1932), 40, 63.

⁵⁰ NL-HtSA, OSA,280, resoluties 1646-1647, 152v.

⁵¹ NL-HtSA, DTB 69, 17-11-1634; 82, 17-9-1650; 291, 17-9-1650.

⁵² NL-HtSA, RA 1611, 52r-53r (31-12-1655); inv.nr. 1619, 290v (4-4-1664); A.F.O. van Sasse van Ysselt, *De voorname Huizen en Gebouwen van 's-Hertogenbosch II* (1910) 131-132: Achter het Wild Varken 7, *Het huis der Hubert's*.

⁵³ NL-HtSA, RA 1926, Momboirboek 1645-1687, 348r-349v (26-5-1671).

⁵⁴ NL-HtSA, DTB 70, 21-5-1652, 9-6-1654, 19-1-1657; 76, 30-12-1659.

Het Hof van Brabant: paleis of pakhuis ?

Ton Kappelhof

In 1451 werd een begin gemaakt met de verplaatsing van het Groot Gasthuis van het terrein waar nu de Hervormde Kerk staat naar een terrein achter de Hinthamerstraat aan de overzijde van de Binnendieze. Het gasthuis kampte met ruimtenood en wilde uitbreiden. Het voor de bouw aangekochte gebied maakte deel uit van het Hof van Brabant. Waar diende dit hof voor? Stonden er gebouwen op en waarvoor werden ze gebruikt? Welke relatie hadden de mensen die hier woonden met de hertog(in)? Het onderzoek leidde naar de Bossche families Van Os en Van Berkel die hier gewoond hebben.¹ Op dit artikel volgt in een volgende aflevering een artikel over de verplaatsing en de nieuwbouw van het gasthuis.

Het terrein waar tot 2011 het Groot Ziekengasthuis stond, wordt op dit moment, na afbraak van het gebouw dat in 1974 gereed was, opnieuw ontwikkeld. Dat maakte archeologisch onderzoek mogelijk. Erfgoed 's-Hertogenbosch was zo vriendelijk mij de belangrijkste rapporten ter inzage te geven. Veel baat had ik ook bij het rapport van dr. Martin de Bruijn over het Hof van Brabant, dat steunt op uitgebreid onderzoek in het Bosch protocol.²

Volgens De Bruijn bestond de primaire bebouwing ten noorden van de Hinthamerstraat uit een aantal grote huizen, 'mansiones' genaamd, die langs en ten dele over de Dieze heen gebouwd waren. De percelen waarop deze woningen van de elite stonden, liepen door tot aan de nieuwe stadsmuur die tussen 1320 en 1350 is gebouwd. Aan de kant van de Hinthamerstraat lagen voorerven of voortuinen. Later werden deze voorerven bebouwd en ontstond de rooilijn van de Hinthamerstraat zoals we die nu kennen.³ Op een van deze kavels stond aan de zuidzijde van de Dieze het Hof van Brabant of Hertogenhof. Het gebied ten noorden van de Hinthamerstraat heette

Plattegrond van het Hof van Brabant en omgeving.

A = gebouw uit circa 1400 waarvan de funderingen zijn opgegraven. (tekening Ronald van Genabeek).

't Muntelken. Het lag ten noorden van de dekzandrug waarop de Markt en omringende bebouwing waren aangelegd. Het lag zo laag dat het alleen als beemd (hooiland) gebruikt kon worden.⁴ Er groeide ook veen, wat wijst op veel nattigheid. In het begin van de veertiende eeuw begon men met ophogen. Omstreeks 1400 was men gevorderd tot 3,60 – 3,80 meter boven NAP; een halve eeuw later was dit al 4,50 meter boven NAP.⁵ Dit ophogen wordt bevestigd door twee oorkonden uit 1376 en 1378. Jacob Avenzoon, een Bossche burger, had een gebied ten zuiden van de Dieze voor een onbekend bedrag in cijns verworven van Herman van Oijen Winriks-

¹ Ik dank Hans Vogels voor zijn inlichtingen over de familie Van Berkel.

² Bruijn 2009.

³ Bruijn 2009, 2-3.

⁴ ARAB, BRK, inv.nr. 45067. Dit cijnsboek uit 1520 vraagt om nader onderzoek.

⁵ Pieters 2022, 9 en 33.

Medaillon met de afbeelding van hertogin Johanna op een genealogisch drieluik dat in de zestiende eeuw werd vervaardigd voor keizer Karel V (KB Brussel, hs. 14569).

zoon. Herman op zijn beurt had dit land zijn leven lang in bruikleen ontvangen van hertogin Johanna van Brabant (1355-1406). Jacob had veel geld gestoken in het ophogen teneinde het watervrij te maken. De rentmeester van de hertog kon dit werk wel waarderen. Hij vreesde dat Jacob ermee op zou houden en gaf hem daarom dit deel van de beemd in cijns voor zes oude Franse koningsgroten. In 1378 keurde hertogin Johanna dit goed.⁶ Hier lag ook het Hof van Brabant of Hertogenhof. Volgens de Bossche kroniekschrijver Molius zou de hertog eerst een woning of paleis tegenover het stadhuis hebben gehad. Daarna zou er een tweede woning zijn gebouwd ten noorden van de Gevangenpoort, het Hertogenhof. Het tweede gebouw werd het hof van de raad genoemd. Het was gebouwd als een kasteel en de hertog behandelde daar soms moeilijkere zaken. Tot op de dag van vandaag kan men nog steeds oude resten van dit kasteel zien in de huidige straat van het Groot Gasthuis, en dat onder dezelfde naam: 'Hof van de hertog van Brabant'. Door ouderdom verkeert het gebouw nu wel in zeer vervallen staat.⁷ De kroniekschrijver Cuperinus vermeldt ongeveer hetzelfde. Volgens Jacob van Oudenhoven, die in de zeventiende eeuw leefde en goed geïnformeerd was, liet de hertog aan de Markt tegenover de vleeshal een 'schoon Princelijk huys' bouwen terwijl ten noorden van de Gevangenpoort een tweede huis verrees van waaruit hij

⁶ NL-HtSA, collectie Van Gulick-Luyckx, inv.nr. 7 (oorkonden van 8 juli 1376 en 4 januari 1378). Er staat: 'heffen moete ende wegen ende hoegen uten wateren ende uter vloit ende groeten cost daer aen leggen des si niet doen en souden en waert haer erffenis niet'.
⁷ Hoekx 2004, 86-87. Vertaling van de Latijnse tekst door de bewerkers.

zijn domeinen in de stad en de Meierij door een rentmeester liet beheren.⁸

Het gruitrecht

Van Sasse van Ysselt vermoedt dat hier het kantoor van de hertog heeft gestaan en dat er gruit werd verkocht. Hij kwam op dit idee omdat de steeg Achter het Vuurstaal, die van de Hinthamerstraat naar de Dieze loopt, vroeger het Gruitstraatje heette. Dit straatje wordt genoemd in een oorkonde uit 1428 waarin Hendrik van Berkel een hofstede in erfpacht uitgeeft aan Rudolf van Tuyl, zoon van wijlen Jan de mombakkesmaker, gelegen tussen het erf van de kinderen van wijlen Hendrik Hoefsleger en dat van Klaas van Berkel.⁹ In een oorkonde van 14 november 1449, waar ik in het volgende artikel nog op terugkom, wordt deze naam inderdaad vermeld. De vier kinderen van wijlen Klaas van Berkel maken dan, om geruzie te voorkomen, afspraken over het verdelen van de erfenis van hun nog levende ouders.¹⁰

Gruit was een kruidenmengsel dat werd gebruikt om het bier meer smaak te geven. De voornaamste bestanddelen waren gael, een bruinrode struik die in moerassige gebieden groeit, en hars, dat een bittere smaak afgeeft.

Gael. De struikjes hebben een bruinrode kleur en geven een specifieke geur af (foto door auteur op 9 maart 2023).

De bladeren en vruchten van gael geven bij wrijven een lekkere geur af. Later kwam naast de gruit ook de hop op, die het bier een licht bittere smaak geeft en de houdbaarheid vergroot.¹¹

Het recht om gruit te verkopen was in handen van de landheer, dat wilde zeggen een bisschop, graaf of hertog. Het kon ook uitgeoefend worden door kleinere heren zoals de heren van Breda en Bergen op Zoom. In 's-Hertogenbosch had de hertog van Brabant het gruitrecht. Alleen de

⁸ Oudenhoven 1670, 14.

⁹ Rooij 1963, regest nr. 667. Een 'mombakkes' was een masker.

¹⁰ SAH, THG regest nr. 2843. Het betreft een vidimus afgegeven door schepenen van 's-Hertogenbosch op 5 januari 1476 van een oorkonde van 14 november 1449.

¹¹ Doorman 1955; Van Dun 1998, 18.

houder van het recht mocht gruit verkopen. Dat deed hij uiteraard tegen een prijs die hem voordeel opleverde.

In 1306 ruilen hertog Jan II van Brabant en Boudewijn van den Eekhave zaken uit. De hertog krijgt van Boudewijn een watermolen in de buurt van Vilvoorde en geeft aan hem het gruitrecht van 's-Hertogenbosch in erfpacht voor jaarlijks 50 pond. Boudewijn heeft dan al een rente van 60 pond op de gruit in leen van de hertog. Hij krijgt nog twee andere rentelenen: een van 30 pond uit de waag en een van 100 pond uit de twee tolleren die dan in 's-Hertogenbosch geheven worden. Het gruitrecht brengt dus tenminste 110 pond per jaar op.¹² In 1349 heeft Boudewijn van den Eekhave, vermoedelijk een nazaat van de eerder genoemde Boudewijn, recht op jaarlijks 110 pond.¹³ In de veertiende eeuw ging men naast gruit ook hop gebruiken om het bier meer smaak te geven en het beter houdbaar te maken. Het gruitrecht ontwikkelde zich tot een belasting op het bier, toen de dagelijkse drank voor het gewone volk. Het recht werd door de rentmeester van de hertog aan particulieren verpacht. In 1351 werd er echter in Oerle en Eersel in Kempenland vanwege de hertog nog gruit verkocht. Hertog Jan III bepaalde toen dat de bewoners van deze plaatsen hun gruit moesten halen bij Heilwyck de gruitster in Oerle, en daarvoor moesten betalen zoals men dat deed in 's-Hertogenbosch.¹⁴

Ontvangsten uit de hertogelijke domeinen in 1403

Het Hof van Brabant zou dan een kantoor zijn geweest met opslagplaatsen voor gruit en andere zaken die in natura geleverd werden aan de rentmeester. Het ambt van rentmeester heeft zich ontwikkeld uit dat van meier, een door de hertog aangestelde ambtenaar die rechtspraak en zijn domaniale inkomsten inde. Uit dit ambt ontstonden de ambten van (hoog)schout en rentmeester. De oudste vermelding van een rentmeester in 's-Hertogenbosch is uit 1300/01 wanneer Wouter Toyart wordt vermeld als meier én rentmeester. Vanaf dan is er tot 1810 een reeks van rentmeesters bekend.¹⁵ Helaas weten we meestal niet waar de rentmeesters woonden.¹⁶

Mina Martens maakte een uitgebreide studie naar de manier waarop de hertogen hun uitgestrekte domeinen beheerden. Zij vermeldt hoeveel de domeinen in 1403 in natura opleverden. In Vlaamse pond gerekend leverden de delen van het hertogdom het volgende op.¹⁷

12 Oorkondenboek van Noord-Brabant, I, nr. 713. Uit de formulering kan worden afgeleid dat het om oude Leuvense penningen ging. Het monetair stelsel was in die tijd sterk in beweging, de geldontwaarding nam toe.

13 Verkooren 2011, nr. 812. Het is niet duidelijk is om welke ponden het hier gaat.

14 Sassen 1883/84.

15 Martens 1954, 260-266 (over de ontwikkeling van het ambt) en 520 (namen van de Bossche rentmeesters).

16 Martens 1954, 287.

17 Martens 1954, 321. De oudste bewaarde domeinrekening van 's-Hertogenbosch dateert van 1403.

Plaats	Ontvangsten in Vlaamse pond
Jodoigne	356
Tienen	323
Nivelles	265
Brussel	531
Tervuren	197
Leuven	285
Lier en Herentals	45
Turnhout	192
's-Hertogenbosch	457
Totaal	2651

Plaats	Tarwe	Rogge	Kapoenen
Jodoigne	148	289	806
Tienen	105	251	2205
Nivelles	265	0	1358
Brussel	198	394	976
Tervuren	33	171	1964
Leuven	41	140	525
Lier-Herentals	0	94	176
Turnhout	0	214	455
's-Hertogenbosch	0	39	1489
Totaal			9954

De stad en de Meierij van 's-Hertogenbosch waren voor de hertog dus een belangrijke bron van inkomsten. Alleen Brussel leverde in 1403 nog meer op. Antwerpen ontbreekt in dit lijstje, omdat het toen in handen was van de graaf van Vlaanderen.

Kijken we naar de leveranties in natura dan blijkt dat 's-Hertogenbosch nauwelijks graan leverde, maar wel veel kapoenen.¹⁸ Kapoenen zijn vetgemeste gecastreerde hanen, een lekkernij die ook aan vorstelijke hoven op prijs werd gesteld. Vermoedelijk werden de kapoenen in 1403 al niet meer in natura geleverd, maar volgens een vastgesteld bedrag in geld betaald. Het opzenden van honderden levende kapoenen naar Brussel, waar de hertog in de veertiende en vijftiende eeuw meestal hof hield, was niet echt handig. Het was veel slimmer om geld met een bewapende geleide naar Brussel te laten vervoeren. De hoeveelheden graan zijn in mudden, maar Martens vermeldt helaas niet welke. In Brabant waren toen diverse verschillende stelsels van graanmaten in gebruik.

's-Hertogenbosch leverde in 1403 daarnaast nog 42 mud haver, 12 mud gerst en 161 pond bijenwas. Voor de opslag van al deze waren heb je niet zo veel ruimte nodig. Anders zou dit zijn geweest met rogge: dat werd gezolderd en moest periodiek worden gekeurd om schimmelvorming te voorkomen.

18 Martens 1954, 302.

Bestrijding van muizen en ratten verdiende eveneens veel aandacht. Katten waren zéér welkom. Daar konden ze bij de Tafel van de Heilige Geest, een eindje verderop aan de Hinthamerstraat, over meepraten: grote hoeveelheden rogge, gerst en haver kwamen daar binnen en waren een prooi voor ongedierte. Als (dat staat niet vast) het Hof van Brabant alleen diende als kantoor voor de hertogelijke rentmeester, dan had deze niet zo veel ruimte nodig voor de opslag van goederen. Wellicht was dit de reden waarom de hertog het gebouw al spoedig afstootte. In de veertiende eeuw is het Hof van Brabant bezit van de ridderlijke familie Van Os. Hoe zij eraan zijn gekomen is onbekend, maar ik vermoed dat het object door een van de hertogen in cijns is uitgegeven.

De familie Van Os

De adellijke familie Van Os of Oss stamt uit Oss en wordt vanaf de veertiende eeuw vermeld.¹⁹ In 1332 is ridder Herman van Os getuige in een oorkonde over de heerlijkheid Diest.²⁰ In de jaren daarna treedt hij geregeld op als getuige in hertogelijke oorkonden. Zijn broer Alard van Os, die geboren is omstreeks 1300, is in 1340 keukenmeester van de hertog. In opdracht van zijn heer controleert Alard dan de stadsrekening van Leuven, samen met Louis van der Borch, rentmeester-generaal van Brabant.²¹ Van 1336 tot 1360 is hij rentmeester-generaal van het hele hertogdom.²² Deze functie kon alleen bekleed worden door iemand die de hertog volkomen vertrouwde. In het hertogelijk archief bevinden zich duizenden door hem gezegelde kwitanties. Hertog Jan III van Brabant (1312-1355) gaf veel uit aan zijn hof, maar nog meer aan allerlei militaire operaties. De ridders en baanrotsen (commandanten van een legereenheid) declareerden hun salaris en de schade die zij leden bij de hertogelijke schatkist, bijvoorbeeld het verlies van een strijddros. De lokale rentmeesters droegen aan hem hun batige saldi af. Goud en zilver ging dagelijks door zijn handen. Alard verkeerde steeds in de nabijheid van de hertog, diens vrouw en leden van de hofhouding. Dat vertaalde zich na enige tijd in lucratieve banen. Alard werd door de hertog benoemd tot proost van het kapittel van de Sint-Pieterskerk in Leuven, de kerk waar veel hertogen van Brabant zijn begraven. Na de dood van hertog Jan bleef Alard in de gunst staan van zijn opvolgers hertogin Johanna en hertog Wenceslas.

Hoewel proost van een van de belangrijkste kerken van het hertogdom, was Alard alleen 'clericus'. Een clericus of klerk had de kruinschering ontvangen, een rituele handeling waarbij het hoofdhaar van de man of een deel ervan

De graftombe van hertog Hendrik I van Brabant in de Pieterskerk te Leuven (foto Jac. Biemans, april 2022).

werd afgeschoren. Daarmee trad hij toe tot de geestelijke stand en deelde in de voorrechten. Een clericus mocht huwen, maar na het ontvangen van de hogere wijdingen (subdiaken, diaken en priester) gold het verplichte celibaat. Alard liet zich echter niet tot priester wijden. Hij at zogezegd van twee walletjes. In 1357 wendde de hertog zich tot de paus om een gunst: of Alard pastoor van de kerk van Chaam (een dorpje in de baronie van Breda) mocht worden. Hij had dan wel geen hogere wijdingen ontvangen, maar zou zich binnen zeven jaar tot subdiaken laten wijden. Alard kampte met een slechte gezondheid en de hertog wilde hem graag een plezier doen met de gift van een kleine kerk waarvan de begeving overigens toeviel aan de machtige abt van de Brabantse abdij van Tongerlo! Wat hier gebeurde was dus niet in de haak en het is waarschijnlijk ook niet doorgegaan. In 1363 vroeg de hertog aan de paus of deze aan Alard een kanonikaat in de kathedraal van Doornik wilde geven. Dat leverde heel wat meer op dan het pastoraat van een klein plattelandsdorp als Chaam. Alard was toen al verbonden aan de kerk van Sint-Goedele in Brussel, waaraan een zogenoemd collegiaal kapittel bestaande uit kanunniken verbonden was. Als kanunnik ontving hij een vast inkomen, de 'prebende'. In die tijd had bijna niemand een vast, gegarandeerd inkomen.

Op 4 september, vermoedelijk in het jaar 1364, overleed Alard. In zijn testament, dat ik niet heb kunnen vinden, stichtte hij een jaargetijde in de kerk van de nabij Leuven gelegen Abdij van Park.²³ De gebroeders Herman en Alard bezaten twee huizen in Brussel: één in de Poterie en één in de steeg genaamd Tussen Dag en Nacht. Alard bezat nog meer, onder andere land in Lillo (aan de Schelde

¹⁹ Cunen 1937.

²⁰ Verkooren 1910, nr. 350.

²¹ Willems en Bormans 1839-1869, 818.

²² Uyttebrouck 1975, 720. Korte biografie. Zie ook de biografie in het Biografisch Portaal.

²³ Een jaargetijde was een kerkdienst die gehouden werd op de sterfdag van de stichter. Hij bestond meestal uit een vigilie de avond tevoren, een al dan niet gezongen mis op de sterfdag, soms nog gevolgd door een gang naar het graf van de stichter.

bij Antwerpen) en goederen in de omgeving van Mons. Hij had verder een dochter die de hof van Rumsdorp bij Landen (provincie Vlaams-Brabant) van de hertog in leen hield.²⁴ Alard had dus uit een huwelijk met een onbekende vrouw een dochter.

Een transactie in strijd met het gewoonterecht

Alard had echter ook nog een onwettige zoon van een vrouw van wie wij de naam niet kennen. Dat was Udeken, een koosnaam voor Udo, een in Brabant weinig voorkomende mannenvoornaam. Natuurlijke of bastaardkinderen waren er in de late middeleeuwen in overvloed. De mensen, óók de geestelijkheid, beleden met de mond de strenge christelijke huwelijksmoraal en gingen onder tussen hun eigen gang.²⁵ In oorkonden wemelt het van de natuurlijke kinderen en in testamenten krijgen zij van hun vader legaten. Het gewoonterecht bepaalde dat een bastaard niet kon erven van zijn vader, maar wel van zijn moeder. Wanneer een bastaard zonder wettig nageslacht overleed, viel zijn erfenis toe aan de landsheer. In 's-Hertogenbosch was dat de hertog. Die stond doorgaans toe dat de erfgenamen dit afkochten.²⁶

Op 21 maart 1357 belooft Alard van Os aan zijn natuurlijke zoon Udeken een hofstad met de erop staande huizen aan de Hinthamerstraat te schenken, omdat zoonlief van plan is te gaan trouwen met Beatrijs van Berkel, dochter van wijlen Klaas van Berkel.²⁷ De hofstad ligt buiten de Gevangenpoort, tussen het goed van Godfried Heerkens en de Dieze. Wijlen Herman van Os, Alards broer, placht dit in bezit te hebben. De schenking treedt pas in werking als Udeken, die aanwezig is, daartoe lichamelijk in staat is. Vader Alard belooft het goed dan te leveren. De voorwaardelijke schenking wordt opgesteld door een notaris in het woonhuis van Alard in Brussel. Getuigen zijn een kapelaan van de Sint-Goedele, twee schepenen van Brussel en Jan de Bont, secretaris van de stad Brussel. Dit is een wel heel opmerkelijke transactie. In 's-Hertogenbosch gelegen goed wordt weggegeven zonder dat er iemand uit 's-Hertogenbosch bij is, bijvoorbeeld als getuige. Voorvaderlijk erfgoed wordt in strijd met het gewoonterecht geschonken aan een buitenechtelijk verwekt kind. Familieleden van Alard worden daardoor benadeeld. Er bestond veel weerstand tegen het vervreemden van onroerende zaken aan niet-familieleden. Een uiting daarvan was het recht van naasting, waarvan in 's-Hertogenbosch en de Meierij veel gebruik werd gemaakt.²⁸ Het is niet duidelijk wat verstaan wordt onder het lijfelijk bezit van het goed

door Udeken.²⁹ Dat Udeken in 1357 nog niet oud genoeg is om deze zaak te aanvaarden, zodat papa belooft als het zover is de zaak te leveren, is onwaarschijnlijk. Enkele maanden later, op 4 augustus, verkoopt Aleid Posteel aan Hendrik Steenweg en 'Wedekinus' (= Udeken) een jaarlijkse rente van 6 pond Bosch payment met een huis in de Snellestraat als onderpand.³⁰ Verkopen of overdragen aan een minderjarige kon alleen als de minderjarige een voogd had die namens hem of haar mocht handelen. Er was dus iets aan de hand met Udeken, maar we weten niet wat.

Familieleden keuren de schenking goed

In 1359 doen Winrik van Oijen en zijn zoon Herman afstand van hun rechten op alle bezittingen van Herman van Os, gelegen tegenover het oude Groot Gasthuis bij de Gevangenpoort, behalve een beemd gelegen tussen de erven van Jan (de) Rover ridder en het klooster van de predikheren.³¹ Winrik is vermoedelijk een bloed- of aanverwant van Alard van Os. In 1365 is hij schout van het kwartier van Maasland.³² In 1362 bezit hij een huis aan de Markt.³³ Een ander familielid, Jan van Straten, doet in 1359 hetzelfde als Winrik van Oijen.³⁴ Nadat alle bezwaren tegen de transactie uit de weg zijn geruimd, draagt Alard op 2 september 1359 de woning over aan Udeken, ten overstaan van schepenen van 's-Hertogenbosch. Op 6 december 1361 wordt deze transactie herhaald.³⁵ In 1364 tenslotte maakt de gardiaan (= overste) van de minderbroeders in 's-Hertogenbosch een authentiek afschrift, een 'vidimus', van alle hierboven behandelde oorkonden over de schenking van de woning.³⁶

De woning wordt steeds aangeduid als een 'mansio'. Huizen van de elite en rijke lieden worden in 's-Hertogenbosch als zodanig aangeduid. Veel mansiones waren van steen, maar dat was (nog) niet het geval bij de woning van de familie Van Os.³⁷

Udeken heeft een dochter genaamd Aleid, die in 1368 van de hertogen Wenceslas en Johanna een lijfrente krijgt

²⁴ Martens 1954, 107-110.

²⁵ Ik veronderstel deze moraal als bekend.

²⁶ Blécourt 1969, 350; Costuymen 1684, 129-131.

²⁷ NL-HtBHC, Charters van Brabant, nr. 3.

²⁸ Costuymen 1684, 75-84. Familieleden van de verkoper konden het verkochte goed naasten als zij bereid en in staat waren de overeengekomen koopsom contant te voldoen.

²⁹ NL-HtSA, bestand De Bruijn, 21 maart 1357. De tekst luidt: 'donec idem Wedekinus ipsorum bona possessionem acceperit corporalem, quam accipiendi sua auctoritate et retinendi eidem deinceps legitimam et omnimodam dedit atque contulit potestatem.'

³⁰ NL-HtSA, bestand De Bruijn, op datum. Bij rentekoop geeft A een som geld aan B, in ruil waarvoor B belooft aan A een jaarlijkse rente te betalen. Een nader omschreven onroerende zaak dient als onderpand. Bij wanbetaling kan de schuld daarop verhaald worden. Aanvankelijk was de rente niet aflosbaar. Vanaf ca. 1480 worden in 's-Hertogenbosch nieuwe renten meteen aflosbaar gemaakt. Rentekoop was in 's-Hertogenbosch vanaf ca. 1280 een zeer geliefd kredietinstrument.

³¹ NL-HtBHC, Charters van Brabant, nr. 3.

³² NL-HtBHC, Charters van Brabant, nr. 14.

³³ Rooij 1963, II, regest nr. 71.

³⁴ NL-HtBHC, Charters van Brabant, nr. 3.

³⁵ NL-HtBHC, Charters van Brabant, nr. 3.

³⁶ NL-HtBHC, Charters van Brabant, nr. 3. Het Latijnse woord vidimus betekent 'wij hebben gezien'.

³⁷ Ik ga ervan uit dat als een huis van steen was, dat dit in een Bossche schepenoorkonde steeds als zodanig is vermeld.

van 20 mottoenen per jaar.³⁸ Een mottoen was een onder andere door de hertogen geslagen gouden munt met een tamelijk hoog gehalte. In dat jaar vindt nog een transactie plaats die voor raadsels stelt. Udeken verklaart dan van de rentmeester-generaal van Brabant, Godfried van den Torne, vijfhonderd mottoenen te hebben ontvangen. De hertogen waren hem dit schuldig wegens het huis dat was van wijlen Herman en Alard van Os.³⁹ Wellicht was dit een afbetaling van een oude schuld van de hertogen aan vader Alard wegens diens beheer van de hertogelijke financiën, maar wat had dit van doen met de mansio?

Overdracht naar de familie Van Berkel

Na de dood van Udeken – ik heb niet kunnen achterhalen wanneer dit gebeurde – verviel de woning achter de Hinthamerstraat als bastaardgoed (zie hiervoor) aan hertogin Johanna. Dat is vreemd, want eerder zagen we dat Udeken een dochter genaamd Aleid had. Was zij soms al zonder wettig nageslacht overleden? Het blijft onduidelijk wat hier precies gebeurd is. Martin de Bruijn komt er ook niet uit. In een later stuk uit 1447 wordt melding gemaakt van een verkoop aan de familie Van Berkel.⁴⁰ Hertogin Johanna gaf het huis en de beemd om niet aan Gerard van Berkel. De familie Van Berkel behoorde al vanaf het begin van de veertiende eeuw tot de Bossche elite. Leden ervan bekleedden herhaaldelijk het ambt van schepen. Volgens Hans Vogels, de onderzoeker die gespecialiseerd is in de geschiedenis van de Meierijse adel, kwamen zij uit Berkel bij Tilburg en waren zij van adel. In 1381 waren zij vermogend genoeg om het goed Ten Perre in Asten met enkele tienden aan te kopen.⁴¹ Doel was de verwerving van de heerlijkheid, een Brabants leengoed. Dat ging niet zonder slag of stoot, want de oude bezitter verzettede zich en er waren meer kapers op de kust. Pas in 1441 erkende de hertog van Brabant dat Gerard van Berkel als enige de heerlijkheid Asten van hem in leen hield.⁴²

Verkaveling van het Hof van Brabant

In 1423 beginnen leden van de familie Van Berkel delen van het Hof van Brabant in erfpacht uit te geven aan particulieren. Uitgifte in erfpacht van onroerend goed kwam in de late middeleeuwen algemeen voor in de stad en Meierij van 's-Hertogenbosch. Het systeem had voor- én nadelen. De pachter kreeg vrijwel de volledige beschikking over het goed. Zolang de erfpacht, de canon, op tijd betaald werd, kon hij zijn gang gaan. Hij kon het land verbeteren, bijvoorbeeld door ontwatering of egalisatie of er

een huis op te bouwen. De daardoor ontstane waardevermeerdering mocht hij houden. De verpachter was weinig tijd kwijt aan het beheer van zijn vermogen. Een goede financiële administratie was wél een vereiste. Het bedrag van de erfpacht lag vast en kon niet verhoogd of verlaagd worden. Dat gaf de verpachter wel zekerheid, maar er was ook een risico. Door geldontwaarding nam de reële hoogte van de pacht af. Tussen ca. 1280 en ca. 1370 was er sprake van voortdurende geldontwaarding doordat de muntheren, waaronder ook de hertog van Brabant, steeds minder zilver in hun penningen of groten deden. Daardoor nam de reële waarde af.⁴³ Voor de verpachter (de crediteur) was dit nadelig, maar voor de pachter (de debiteur) juist voordelig. Er waren wel methoden om zich tegen geldontwaarding in te dekken, zoals een canon in natura (lees: rogge) en de afspraak dat de pachter in waardevast geld moest betalen.

In het archief van het Groot Gasthuis bevinden zich tientallen oorkonden over deze verkaveling. De beheerders van het archief van dit gasthuis bewaarden de documenten die betrekking hadden op onroerende zaken waar het gasthuis zeggenschap over had. Ook wanneer deze zaken later werden vervreemd, werden de oorkonden erover bewaard. Dit was een ongeschreven regel waar de gasthuismeester weleens vanaf kon wijken. De belangrijkste oorkonden over het Hof van Brabant heb ik bestudeerd. De pacht van de kavels waarin het Hof van Brabant werd verdeeld luiden alle in Bosch payment, een niet-waardevaste transactiemunt. Eén pond payment was vanaf ca. 1420-1430 gelijk aan zeven stuivers.

De oudste oorkonde is van 23 september 1423. Jan, Klaas en Hendrik, kinderen van wijlen Gerard van Berkel, geven dan aan Willem Janszoon in erfpacht uit een erf tegenover het Groot Gasthuis aan de overkant van de Dieze, met een recht van overweg en het recht een over de Dieze gelegde brug te gebruiken. De erfpacht bedroeg drie pond en vijf schellingen payment.⁴⁴ De oorkonde spreekt over een 'hereditas'. Ik versta daaronder een niet bebouwd stuk grond. Wanneer een hereditas bebouwd was, staat er meestal 'met de gebouwen erop' ('cum edificii'). Er werd in Bossche schepenoorkonden ook wel gesproken over een hofstad ('domistadium'). Dat is een perceel waarop al een huis of gebouw stond, of dat geschikt was om op te bouwen. Het in 1423 uitgegeven perceel was dus onbebouwd. We weten niet waarvoor het gebruikt werd, maar te denken valt aan een moestuin of een hooibeemd. De brug lag vermoedelijk op de plaats waar nu nog de Gasthuisbrug ligt.

38 Verkooren 1912 (2), nr. 2557; Martens 1954, 107, noot.

39 Verkooren 1912 (2), nr. 2631. Er staat dat de hertogen dit 'sculdich waren van den zegghen dat mijn lieve en genedighe vrouwe zegghen deden van den woninghe ten Bossche die wilen was mijns heren Hermans van Os ende heren Alaers mijns vaders'.

40 Sasse van Ysselt 1910-1914, III, 272.

41 Rooij 1963, II, regesten nrs. 151 en 153; Maas 1994, 15-17.

42 Maas 1994, 15-17.

43 Zie over deze problematiek: Fierst van Wijnandsbergen 2013.

44 Rooij 1963, regest nr. 592.

Oorkonde waarin Jan, Klaas en Hendrik van Berkel een erf tegenover het Groot Gasthuis in erfpacht uitgeven, 1423 (Erfgoed 's-Hertogenbosch, Charters GZG, 2225)

Hierop volgt een reeks van uitgiften in erfpacht van kavels die alle aan de overkant van de Dieze lagen. Ik noem de voornaamste. Op 3 december 1423 geven de drie eerdergenoemde broers drie erven uit – uit een rij van dertien erven – aan Gerard Heerken voor 6 pond payment. De erven zijn belast met een rente van 1 ½ oude groot.⁴⁵ Vermoedelijk was dit de hertogscijns die de gebroeders van Berkel weer doorgaven aan de rentmeester van de domeinen. Op 31 oktober 1425 volgen twee nieuwe uitgiften door de drie gebroeders Van Berkel aan Jan van Helmond en Godfried Peteren.⁴⁶ Het gaat nu om acht erven die liggen aan de overkant van de Dieze en het achtererf van wijlen Gerard van Berkel, tussen het erfgoed van Jan van Berkel en dat van de uitgevers. De erven strekken zich uit van de straat die daar is aangelegd tot aan het erfgoed van Aleid Wolfaarts en haar zoon Jan. De uitgegeven kavel is aan de voorzijde en de achterzijde 6,32 meter breed. De lengte wordt niet vermeld. De twee kavels zijn belast met een cijns aan de hertog, de grondheer van de stad 's-Hertogenbosch. De erfpacht bedraagt voor elk van beide kavels twee pond payment (= vijftien stuivers) per jaar. In 1426 wordt een perceel genaamd 'die Wyer' in erfpacht gegeven.⁴⁷ Een 'wyer' is een visvijver. Tot 1449 worden de erfpachten herhaaldelijk aan particulieren verkocht, de erven zelf worden ook verhandeld. Door al deze transacties komen de brokstukken van het vroegere Hof van Brabant in handen van een groot aantal personen. Het grote huis langs de Dieze ten oosten van de huidige Gasthuispoort dat bij archeologisch onderzoek is gevonden, kan ik in al deze oorkonden niet terugvinden.

Fundering van een groot stenen huis uit het begin van de 15de eeuw aan de Binnendieze op het terrein van het latere Groot Ziekengasthuis. Het is onduidelijk of het op één van de percelen stond die na 1423 zijn uitgegeven of dat het er toen al stond. (foto Erfgoed 's-Hertogenbosch)

Conclusie

Het Hof van Brabant blijft al met al een geheimzinnig object. We weten niet welke gebouwen erop gestaan hebben en waarvoor zij dienden. Het hof kán gebruikt zijn als woning van de hertogelijke rentmeester voor de stad en Meierij van 's-Hertogenbosch, maar het kan ook alleen een pakhuis zijn geweest. Dat het een paleis is geweest, lijkt mij zeer onwaarschijnlijk. De hertog verbleef maar weinig in de stad. Zijn favoriete residenties lagen in of bij Brussel (respectievelijk het paleis op de Koudenberg en Tervuren). Het was wellicht de plaats waar de gruit, die de hertog als houder van het gruitrecht als enige mocht verkopen, verkrijgbaar was.

Het terrein aan de overkant van de Dieze werd vanaf het

⁴⁵ Rooij 1963, regist. nr. 593.
⁴⁶ NL-HtSA, GG, inv.nrs. 2228 en 2229.
⁴⁷ Rooij 1963, II, regist. nr. 640.

De Gasthuisbrug en -poort in 1908 (Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0001380).

midden van de veertiende eeuw in twee fasen opgehoogd, waardoor er gebouwd kon worden. Het grote huis ten noorden van de Dieze kán het Hof geweest zijn, maar daar pleit tegen dat het pas na 1400 gebouwd is. Op een onbekend moment, vermoedelijk in de eerste helft van de veertiende eeuw, heeft de hertog zijn Hof van Brabant in cijns of bruikleen gegeven aan de adellijke familie Van Os, die in Oss en omgeving gegoed was. Een telg daaruit, Alard van Os, bracht het tot rentmeester-generaal van het hertogdom en proost van de Sint-Pieterskerk in Leuven. Hij zat dus dicht bij het warme hertogelijke vuur. In strijd met het Bossche gewoonterecht schonk hij het voorvaderlijk erfgoed aan zijn bastaardzoon Udeken van Os. De familie ging akkoord. De transacties rond deze schenking roepen veel vragen op die we niet goed kunnen beantwoorden. Er was iets aan de hand, maar we weten niet wat. Was Alard wel de vader van Udeken? Had dit soms van doen met zaken

die zich hadden afgespeeld aan het hertogelijk hof? Udeken trouwde met Beatrijs van Berkel en bracht daarmee het Hof van Brabant naar de familie Van Berkel, die tot de Bossche elite behoorde. Het woonhuis van de familie Van Berkel lag vóór de gasthuisbrug, aan de rechterzijde van de Gasthuisstraat, thans de nummers 7 en 9.⁴⁸ In 1423 gingen de Van Berkels over tot verkaveling van het terrein waarbij de percelen in erfpacht werden uitgegeven. Er kwam een nieuwe straat met een brug over de Dieze. Daarachter lagen de kavels die aanvankelijk niet of maar ten dele bebouwd waren. In een volgend artikel wordt de verplaatsing van het Groot Gasthuis besproken naar het terrein van het vroegere Hof van Brabant. De familie Van Berkel speelde hierin een cruciale rol.

⁴⁸ Sasse van Ysselt 1910-1914, III, 273-274.

Dr. Ton Kappelhof is historicus en sinds 2012 gepensioneerd. Hij werkte van 1992 tot en met 1999 op het Stadsarchief 's-Hertogenbosch. Hij publiceerde over de geschiedenis van Noord-Brabant, in het bijzonder over Breda en 's-Hertogenbosch. Het grootste deel van zijn werk is te vinden op www.academia.edu.

Literatuur en verantwoording

Archieven

Algemeen Rijksarchief Brussel (afgekort als ARAB)

- Brabantse Rekenkamer (afgekort als BRK)
- Cijnsboek van de hertog 's-Hertogenbosch 1520 (inv.nr. 45067; als microfiche aanwezig bij Erfgoed 's-Hertogenbosch)

NL-HtBHIC, Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch

- Verzameling Charters van Brabant

NL-HtSA, Erfgoed 's-Hertogenbosch

- Bestand van edities van oorkonden over 's-Hertogenbosch 1293-1359, gemaakt door M.W.J. de Bruijn
- Groot Gasthuis tot 1810 (afgekort als GG; verwezen wordt ook naar de regesten door H. van Rooij)
- Collectie Van Gulick-Luyckx
- Tafel van de H. Geest van 's-Hertogenbosch (afgekort als THG)

Website

Biografisch Portaal www.biografischportaal.nl

Literatuur

BLÉCOURT, A.S. EN H.F.W.D. FISCHER, 1969: *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht* (Groningen; zevende druk).

BRUIJN, M.W.J. DE, 2009: *Het Hof van Brabant*. Rapport nr. 288 van BAAC gemaakt in opdracht van de afdeling Archeologie en Bouwhistorie van de gemeente 's-Hertogenbosch.

CAMPS, H.P.H. ED., 1979: *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312* (dl. I De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert) (1979).

CLEIJNE I.J., 2020: *'s-Hertogenbosch. Gasthuiskwartier: woonhuis aan de Binnendieze* ('s-Hertogenbosch).

CUNEN, J., 1937: *Biographisch Woordenboek van Oss* (Oss).

DOORMAN, G., 1955: *De middeleeuwse brouwerij en de gruit* ('s-Gravenhage).

DUN, P. VAN, 1998: *Acht eeuwen uit 'n goei vat. De bier- en brouwerijgeschiedenis van 's-Hertogenbosch en omgeving* ('s-Hertogenbosch).

FIERST VAN WIJNANDSBERGEN, R., 2013: *Ghenge ende gheve in Grave. Fondsvorming van armeninstellingen en middeleeuwse monetaire problematiek* (Tilburg).

HOEKX, J.A.M., EN G. HOPSTAKEN, A.M. VAN LITH-DROOGLEVER FORTUIJN EN J.G.M. SANDERS (EDS.), 2004: *Kroniek van Molius. Een zestiende-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van zijn stad* ('s-Hertogenbosch).

MAAS, T., 1994: *Geschiedenis van de heerlijkheid Asten* (Asten).

MARTENS, M., 1954: *L'administration du domaine ducal en Brabant au Moyen Age (1250-1406)* (Brussel).

OUDENHOVEN, J. VAN, 1670: *Een nieuwe ende gantsch vermeerderde beschrijvinge van de stad van s'Hertogen-Bossche* ('s-Hertogenbosch).

PIETERS, M., 2022: *'s-Hertogenbosch Gasthuiskwartier, zwerfgebied*. Ongepubliceerd rapport van de afdeling Erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch, augustus 2022.

ROOIJ, H.J.M. VAN, 1963: *Het Oud-Archief van het Groot Ziekengasthuis te 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch).

SASSE VAN YSSELT, A.F.O. 1910-1914: *De voorname huizen en gebouwen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch).

SASSEN, AUG. 1884: 'Oorkonde', in: *Tijdschrift voor Noordbrabantsche Geschiedenis, Taal- en Letterkunde*, 1 (1883/84), 185.

UYTTEBROUCK, ANDRÉ, 1975: *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge (1355-1430)* (Bruxelles).

VERKOOREN, ALPHONSE, 1910: *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant en de Limbourg et des Pays d'Outre-Meuse* (deel I Chartes originales et vidimées; deel 1 (1154-1338), Bruxelles).

VERKOOREN, ALPHONSE, 1911: *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant en de Limbourg et des Pays d'Outre-Meuse* (deel I Chartes originales et vidimées; deel 2 (1338-1357), Bruxelles).

VERKOOREN, ALPHONSE, 1912: *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant en de Limbourg et des Pays d'Outre-Meuse* (deel I Chartes originales et vidimées; deel 3 (1357-1362), Bruxelles). Aangeduid als 1912 (1).

VERKOOREN, ALPHONSE, 1912: *Inventaire des chartes et cartulaires des duchés de Brabant en de Limbourg et des Pays d'Outre-Meuse* (deel I Chartes originales et vidimées; deel 4 (1362-1371), nrs. 2001-2900, Bruxelles). Aangeduid als 1912 (2).

WILLEMS, J.F. EN J.H. BORMANS ED., 1839-1869: *Les gestes des Ducs de Brabant* door Jan de Klerk (Bruxelles).

Een labirint op de Pettelaar

Zoektocht naar de oorsprong van een bijzonder landschapselement

**Jan van der Vaart en
Ronald van Genabeek**

Afbeelding 1. Bewerkt model van de AHN waardoor het patroon van het labirint van de Pettelaar herkenbaar wordt. De cijfers geven de hoogte in centimeter + 3 meter + NAP (bron RAAP).

In 2016 kreeg de afdeling Erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch een berichtje van Ruud van der Lee, een medewerker van de provincie Noord-Brabant: op het Actueel Hoogtebestand Nederland, nabij landgoed de Pettelaar, was een bijzonder patroon te herkennen dat erg veel leek op een doolhof of labirint (afbeelding 1 en 2). Dat was de aanleiding voor een speurtocht langs historische bronnen, om zo de geschiedenis achter het patroon te achterhalen.

Kort na de melding werden Stichting het Brabants Landschap, sinds 1995 eigenaar van het gebied, en de gemeente Sint-Michielsgestel, waar het labirint/doolhof werd aangetroffen, op de hoogte gebracht. Gezamenlijk werd een bezoek gebracht aan de locatie om te zien hoe het terrein er vanaf de grond uitzag. Dat viel erg tegen.

Zelfs met heel veel fantasie viel uit de geringe hoogteverschillen die in het veld te zien waren geen duidelijk doolhofpatroon te ontdekken (afbeelding 3). Vanwege het belang van de vondst zijn met de beheerder afspraken gemaakt die moesten voorkomen dat de sporen in de toekomst verder uitgewist zouden worden.

Ondanks dit wat tegenvallend veldbezoek is duidelijk dat het een bijzondere vondst betreft die veel vragen oproept: Is het inderdaad een doolhof? Wie heeft dit kunstwerk aangelegd en wanneer? Welk doel had het gediend en waarom was het verloren gegaan tot een voor het blote oog niet of nauwelijks waarneembare plooiing in het landschap? In dit artikel wordt geprobeerd om enkele van deze vragen te beantwoorden.

Afbeelding 2. Luchtfoto van het gebied rondom het labrynt van de Pettelaar. Het weiland waar de restanten zich bevinden is met een witte pijl aangegeven. Ook op een luchtfoto is het labrynt niet herkenbaar (foto Erfgoed 's-Hertogenbosch).

Afbeelding 3 Het veld waarin zich de restanten van het labrynt van de Pettelaar bevinden. De hoogteverschillen zijn nauwelijks waarneembaar (foto R. van Genabeek).

Het AHN, een nieuwe techniek

Het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN), dat leidde tot de ontdekking van het doolhof bij de Pettelaar, is gebaseerd op een nieuwe techniek waarbij met behulp van een satelliet van elk lapje grond van een halve bij een halve meter in Nederland wordt bepaald hoe hoog het ligt ten opzichte van het Normaal Amsterdams Peil (NAP). Het wordt onder meer gebruikt door provincies,

waterschappen en Rijkswaterstaat bij het waterbeheer in Nederland.¹ Met deze techniek is het zelfs mogelijk bomen, struiken en andere 'obstakels' als het ware weg te filteren, zodat een goed beeld wordt verkregen van het aardoppervlak. De techniek blijkt ook heel waardevol voor archeologen en historisch geografen. Hiermee is het nu mogelijk om de voor het blote oog onherkenbare sporen uit het verleden van verdwenen gebouwen of van oude landschappelijke fenomenen, herkenbaar in beeld te brengen. Het AHN heeft de afgelopen jaren geleid tot tal van archeologische ontdekkingen: prehistorische grafheuvels, verdwenen nederzettingen en oude legerkampen. Enkele jaren geleden werd in de buurt van kasteel Arcen in Limburg op het AHN een doolhof ontdekt, enigszins vergelijkbaar met het doolhof bij de Pettelaar (afbeelding 4).²

Het doolhof bij het kasteel van Arcen is ontdekt door Jan Roymans van archeologisch adviesbureau RAAP. Ook dit doolhof werd pas echt duidelijk door onderzoek van het AHN, maar in het bos waar het ligt zijn de greppels en wallen van het doolhof wél duidelijk zichtbaar (afbeelding 5). Het doolhof van Arcen maakt deel uit van een

¹ www.ahn.nl

² De informatie over het doolhof van Arcen is beschikbaar gesteld door Jan Roymans van archeologisch adviesbureau RAAP. zie ook Reutelingsperger 2022, 79-88.

complex van tuinen rondom kasteel Arcen die dateren uit het begin van de zeventiende eeuw. In die tijd waren doolhoven vaak een onderdeel van de classicistische tuinaanleg.³ Het doolhof in Arcen was een echt 'doolhof', dus een met doodlopende paden waarin je kon verdwalen.

Labyrinten en doolhoven

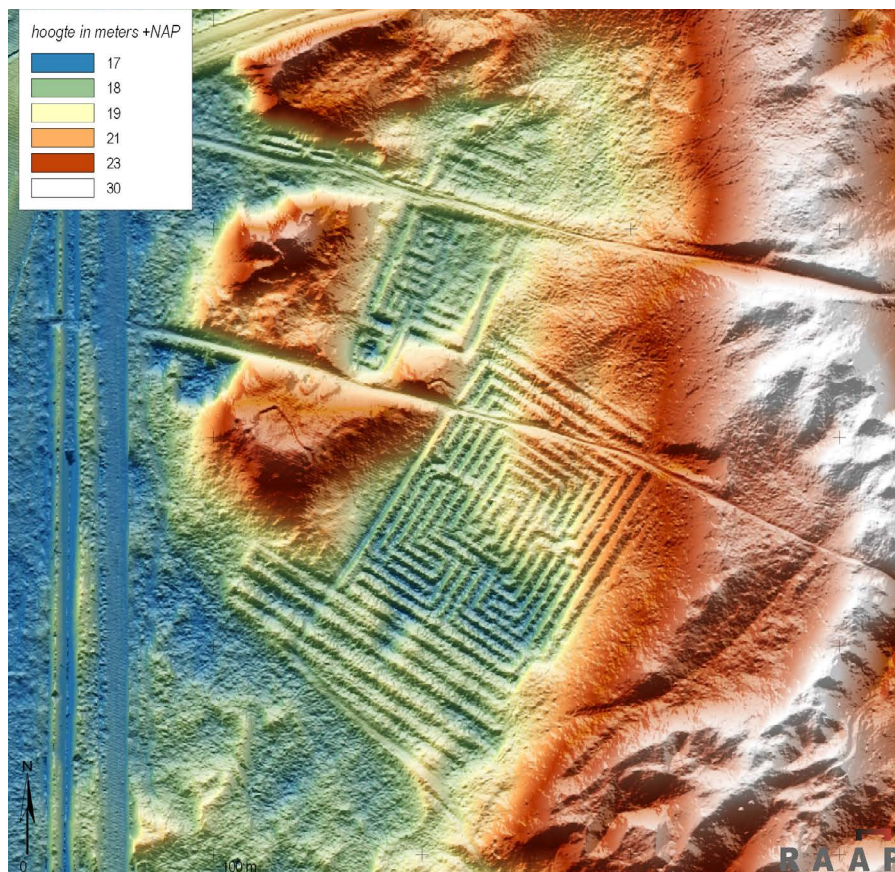
Als we de AHN-beelden van Arcen en de Pettelaar met elkaar vergelijken, dan valt op dat het doolhof van de Pettelaar (voor zover dat uit het incomplete beeld valt te herleiden) geen doodlopende paden heeft. Het past daarmee meer in de traditie van doolhoven die maar één pad hebben dat via omwegen vanaf de zijkant naar het centrum voert. Het is daarom goed eerst in te gaan op doolhoven en labyrinten en de verschillen daartussen. Hoewel de termen labyrint en doolhof vaak (ook in het verleden) door elkaar gebruikt worden, maken sommige onderzoekers een duidelijk onderscheid tussen beide. De basisvormen van een labyrint verschillen namelijk duidelijk van die van een doolhof.

Een doolhof wordt gevormd door cirkelvormig of rechthoekig geplaatste manshoge wallen of hagen (afbeelding 6). Het ontwerp van een doolhof is voorzien van meerdere toegangen, uitgangen en afsluitingen van de paden die de bezoeker de verdere doorgang beletten. Op weg naar het einddoel komt je splitsingen tegen. Je moet dus beslissen of je links of rechts zult gaan. Loopt de weg dood of kom je bij een uitgang zonder bij het eindpunt te zijn geweest, dan moet je weer terug.

Het patroon van een labyrint is gebaseerd op één ingang, die uiteindelijk ook de uitgang zal zijn. De plattegrond van het labyrint wordt meestal gevormd door een aantal concentrische omlopen die verdeeld zijn in kwadranten. In een van de kwadranten bevindt zich de ingang/uitgang. De 'weg' loopt lus-vormig door het eerste kwadrant naar

het tweede kwadrant enzovoort totdat het pad uitkomt bij het einddoel: het centrum. Langs dezelfde weg keer je terug naar de ingang.

Het labyrint kent verschillende verschijningsvormen. In de meeste gevallen wordt een labyrint niet uitgevoerd met hoge afscheidingen tussen de paden, maar is het open van structuur zodat de paden en de 'labyrint-ganger'

Afbeelding 4. AHN-model van het doolhof bij Arcen (bron RAAP).

Afbeelding 5. Restanten van het doolhof van Arcen zoals die nog herkenbaar zijn in het bos (foto R. van Genabeek).

³ Oldenburger-Ebberts 1988, 9.

Afbeelding 6 Voorbeeld van een modern doolhof bij Traquair house in Schotland, aangelegd in 1981 (Wikimedia Commons, CC BY-SA 2.0, foto: Marsroverdriver).

zichtbaar zijn. Het onderscheid tussen doelhoven en labyrinten wordt ook wel als volgt aangeduid: In een doolhof raak je de weg kwijt, in een labyrint vind je de weg.

Geschiedenis van het labyrint

Het labyrint komt in veel oude culturen voor en heeft een lange geschiedenis, die teruggaat tot de oude Egyptische dodencultus. In verschillende culturen heeft het labyrint een andere verschijningsvorm, wordt er een andere symbolische betekenis aan toegekend en varieert de mystieke beleving ervan. Vaak staat het afleggen van de weg van

het labyrint symbool voor de levensweg. Wie het labyrint binnengaat, is op weg naar zijn uiteindelijke bestemming: het middelpunt, de kern van zijn wezen. Tijdens het afleggen van de weg keert men steeds meer in zichzelf.

Het grondplan van een labyrint kan bestaan uit vijf, zeven, negen, tien of elf cirkels of windingen. In sommige culturen wordt een labyrint gezien als een (magische) cirkel of een wiel. De cirkel is het symbool van de eeuwige kringloop in de kosmos en de natuur en daarom heilig in veel verschillende godsdiensten. Van buiten naar binnen worden de cirkels steeds kleiner, wat soms geassocieerd wordt met de baan van de zon van midzomer tot midwinter.

Uit de Griekse mythologie kennen we het verhaal over koning Minos van Kreta die zijn zoon opsloot in een labyrint. Deze zoon was geboren als minotaurus (half mens, half stier). De Atheense held Theseus besloot dit monster te doden, maar moest daarna wel weer uit het labyrint kunnen ontsnappen. Daarbij werd hij geholpen door Ariadne, de dochter van koning Minos, op wie Theseus verliefd was. Voor hij het labyrint binnenging, kreeg Theseus van Ariadne een gesponnen wollen draad die hem na het doden van de minotaurus de weg naar buiten zou wijzen. Het labyrint uit deze mythe was dus eigenlijk een doolhof en wordt vaak in verband gebracht het ingewikkelde gangenstelsel onder het paleis van Knossos (afbeelding 7).

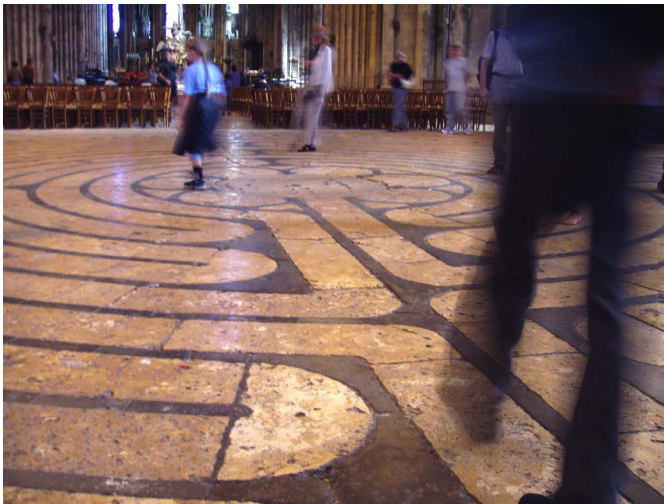

Afbeelding 7. Detail van een schilderij van de Meester van de Campana-kisten met daarop het gevecht tussen Theseus en de minotaurus in het labyrint van Knossos. Opvallend is dat het labyrint hier als een middeleeuws labyrint is weergegeven, dus zonder doodlopende paden, en niet als een doolhof zoals in de mythe wordt beschreven (collectie Musée du Petit Palais, Avignon).

Labyrint met christelijke symboliek

Ook in de christelijke geloofsbeleving speelde het labyrint een rol. In de christelijke mystiek weerspiegelde het pad, in de onoverzichtelijke ruimte van het labyrint, de moeilijke weg die men moest afleggen om een verzoening te vinden, in zichzelf. Dat wil zeggen, de verzoening tussen twee principes: tussen het hiernamaals en de aardse mens, gezien in de eindeloze cirkel van de eeuwigheid. De weg in het labyrint leidde dus niet direct naar het midden, maar volgde een niet in te schatten 'omweg'. Vaak werd het labyrint geknield afgelegd.

Het labyrint was in het kerkinterieur een populair motief. In diverse middeleeuwse kerken was een labyrint in de vloertegels verwerkt, zoals het beroemde labyrint van de kathedraal van Chartres (afbeelding 8). Het ging daarbij in de meeste gevallen over elf windingen die leidden naar het middelpunt. In Engeland, Schotland, Ierland en de Scandinavische landen bevonden de labyrinten zich doorgaans buiten het kerkgebouw.

Afbeelding 8. Labyrint aangebracht in de vloer van de kathedraal van Chartres, Frankrijk (Wikimedia Commons, CC BY-SA 3.0, foto: Maksim).

Tot in de late middeleeuwen speelde het labyrint een belangrijke rol in de christelijke liturgie rondom het lijden van Christus tijdens de Goede Week en Pasen. In veel Franse kathedralen werden op het stramien van het labyrint in die tijd liturgische, rituele dansen uitgevoerd. Ook de geestelijkheid nam daaraan deel en het liep weleens uit de hand. Zo werd gedanst op teksten, gezongen door een koor, waarbij een grote bal werd doorgegeven aan de mededansers. De bal verbeelde de komst van een nieuwe lente met het feest van Pasen. Al in de dertiende eeuw veroordeelden Franse bisschoppen dit als heidens gebruik. De traditie van de passie dansen op het labyrint bleek hardnekkig. Op veel plaatsen werden daarom labyrinten uit vloeren van de kerken gebroken of met nieuw plaveisel afgedekt.

Tijdens de contrareformatie aan het eind van de zestiende eeuw kreeg het labyrint weer betekenis, geïnspireerd door nieuwe opvattingen over spiritualiteit, vroomheid en bijna militante toewijding. De minotaurus uit de Griekse mythologie werd nu de vijand van het geloof. Theseus, die de minotaurus versloeg, werd de soldaat van Christus met het devies: *Ad Maiorem Dei Gloriam*, 'Tot meerdere eer en glorie van de Heer'.

Labyrinten en doolhoven in de tuin

Vanaf de zestiende eeuw werden labyrinten als een onderdeel van tuinarchitectuur toegepast.⁴ De wegen waren met lage hagen of bloemperken van elkaar gescheiden. Waarschijnlijk hadden deze in de beginperiode ook nog een symbolische betekenis. Maarten van Rossum liet rond 1545 bij Huis Cannenburg bij Vaassen een dergelijk labyrint aanleggen. Vanaf de zeventiende eeuw werden ook echte doolhoven aangelegd. Hierbij waren er dus doodlopende paden die gescheiden werden door hagen. Het doolhof van Arcen, dat uit de zeventiende eeuw dateert, is hiervan een voorbeeld. Een dool- of dwaalhof of een labyrint werd zo een aantrekkelijk evenement in de 'plaisiertuin': 'ter leeringhe ende vermaek'. Opvallend is dat vanaf het eind van de zeventiende eeuw vooral doolhoven verschenen met hoge hagen.

Landgoed de Pettelaar

Het is de vraag hoe oud het doolhof of labyrint op de Pettelaar is. Er zijn twee verklaringen mogelijk: Het dateert uit de middeleeuwen en is in verband te brengen met de Zusters van Orthen die hier tot in de zeventiende eeuw bezittingen hebben gehad; of het hoort bij het landgoed de Pettelaar dat hier van de zeventiende tot de negentiende eeuw lag. De Pettelaar is een gebied tussen 's-Hertogenbosch en Sint-Michielsgestel. Het is relatief laag gelegen, maar naar het zuiden toe zijn er enkele hoger gelegen zandkoppen waarop boerderijen stonden. Een van de zandkoppen is de Pettelaar, een andere iets oostelijker gelegen kop wordt de Patersberg genoemd.

Enkele jaren geleden is uitgebreid onderzoek gedaan naar de omgeving van de Patersberg. Daarbij is de ontginning in kaart gebracht van de woeste gronden in de omgeving van een dode tak van de rivier de Dommel, ook wel het 'Meer' genoemd (afbeelding 9).⁵ Een onderdeel van dit onderzoek betrof de eigenaren en pachters van gronden. Bij de registratie daarvan in de notariële akten was het gebruikelijk om uitvoerig melding te maken van de aangrenzende eigendommen. Daarbij viel op dat er veelvuldig melding werd gemaakt van aangrenzende percelen (annex) die eigendom waren van het klooster van de Zusters van Orthen in 's-Hertogenbosch.

⁴ Oldenburger-Ebbers 1988, 9-10.

⁵ Van der Vaart 2017.

Afbeelding 9. Detail van een figuratieve kaart van de heerlijkheden Sint-Michielsgestel, Oud Herlaar, Nieuw Herlaar en Gemonde door Jan Frans van de Weijer in 1769. Enkele topografische namen zijn toegevoegd (West-Brabants Archief, Bergen op Zoom, 0001 ARR D-383).

De Zuster van Orthen op de Pettelaar

Het klooster van de Zusters van Orthen in 's-Hertogenbosch werd in 1424 gesticht. Kort daarna vestigden de zusters zich op een terrein ten noorden van de Binnendieze achter de Hinthamerstraat. Ze leefden volgens de regels van de zusters van het Gemene Leven, maar legden geen kloostergeloften af. Volgens de kroniekschrijvers was het klooster erg populair en qua inwoneraantal het grootste van de stad.

Vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw hadden de zusters veel gronden in bezit rondom de stad, waarvan een groot deel op de Pettelaar. In het jaar 1462 gaf de prins-bisschop van Luik, Lodewijk van Bourbon, toestem-

ming aan de Zusters van Orthen in 's-Hertogenbosch om op hun bezit in het gebied genaamd 'opten Pettelaar', een kapel te bouwen en deze te laten inwijden. De kapel kreeg een toren en een klokkenstoel met luidklok.⁶ Er was een altaar en er zou een bekwaam priester worden gekozen voor de viering van de eucharistie. Het heilig sacrament zou zorgvuldig moeten worden bewaard en met eerbied omgeven. Op basis van deze beschrijving lijkt het aannemelijk dat er op de Pettelaar een uithof van het klooster lag. Een uithof was een buitenplaats van een klooster, buiten de muren van de stad en op enige afstand ervan. Het bestond meestal uit enkele hoeven,

⁶ Van den Elsen en Hoevenaars 1907, deel II, 196.

schuren en stallen en een onderkomen voor ondersteunende functies van het stadsklooster. In het geval van het Zusters van Orthenklooster is niet uitgesloten dat het ook voor de productie van linnen werd gebruikt, aangezien dat binnen de stadsmuren op verzet van de ambachtsgilden stuitte.⁷ De vraag is of er op de Pettelaar ook andere faciliteiten aanwezig waren en ruimte was voor recreatie en contemplatie. De kapel lijkt er in ieder geval op te duiden dat de Pettelaar meer was dan alleen wat hoeves van het klooster. Het is de vraag hoe lang dat heeft gefunctioneerd. In ieder geval wordt de kapel nog afgebeeld op kaarten die gemaakt zijn rond het beleg van 1629 (afbeelding 10).

Een labyrint als deel van een devoot leven?

Zou een labyrint hebben gepast in het meditatieve leven van de Zusters van Orthen? De zusters van het Gemene Leven waren niet in de gelegenheid om op bedevaart te gaan, zoals in de lekenwereld wel gebruikelijk was. De zusters ondernamen hun eigen geestelijke pelgrimages in de beslotenheid van de kloostergemeenschap. De geestelijke pelgrimage, de zoektocht naar de verlosser, sloot aan bij de betekenis van het labyrint als metafoor van de moeilijke weg naar God. De weg van het labyrint afleggen hielp mensen zich te bezinnen en te zoeken naar de kernwaarden van het leven, datgene wat echt betekenis voor je had.

In principe sluit een labyrint dus goed aan bij de gedachte-wereld van de Zusters van Orthen. Maar in de akten waarin het bezit van het klooster genoemd wordt, komt het woord labyrint niet voor. Er zijn bovendien geen parallellen voor de aanwezigheid van een labyrint bij Nederlandse kloosters uit de vijftiende en zestiende eeuw. Het is dus niet uitgesloten dat het labyrint uit de tijd van het klooster dateert, maar er zijn geen aanwijzingen voor. Daarom ligt het meest voor de hand dat het labyrint na de kloosterperiode is aangelegd, vermoedelijk als onderdeel van een 'plaisiertuin'. Om te achterhalen wanneer en door wie dat is gebeurd, gaan we eerst in op de geschiedenis van de Pettelaar in de zeventiende en achttiende eeuw.

De Pettelaar na 1629

Na de verovering van 's-Hertogenbosch in 1629 werden alle geestelijke goederen geconfisqueerd. De vrouwenkloosters mochten blijven bestaan mits ze geen nieuwe leden aannamen. In een brief uit 1661 liet vicaris-generaal Houbraken weten dat in het klooster van de Zusters van Orthen toen nog veertig zusters woonden.⁸ In 1682 werd na een 'visitatie' verklaard dat er nog acht hoogbejaarde zusters in het klooster verbleven. Zuster Aaltje Brouwers overleed in 1692. Zij was de laatste zuster van Orthen die nog op het terrein van het klooster van de Zusters van Orthen aan de Hinthamerstraat woonde. Daarmee

⁷ Kroniek van Molius: Hoekx e.a., 137.

⁸ Rogier 1946, 592.

Afbeelding 10. Detail van de kaart 'La Siege de la ville de Bulduc pas Son Excellence le Prince d'Orange', 1629. Rechts van de naam 'Petteler' zijn enkele huisjes en een kapel (met grijs dak en een torentje) afgebeeld (collectie T. Meulman).

kwamen alle kloosterbezittingen in handen van de Raad van State, die over het beheer, pacht en vervreemding konden beslissen. In datzelfde jaar, 1692, werden in opdracht van de rentmeester de kloostergebouwen in kavels verdeeld en openbaar verkocht.⁹ Over de voormalige kloosterbezittingen aan de Pettelaar werd niets vermeld. Een groot deel van het klooster in de Hinthamerstraat werd toen al lang niet meer bewoond door de zusters. De bruikbare gebouwen waren al eerder verhuurd aan de protestantse elite. Zo woonde de generaal-commandant van de stad, Frederik Thomas Ivoy, in een van de gebouwen van het voormalige klooster.

De geconfisqueerde eigendommen van de (voormalige) kloosters werden beheerd door de rentmeester van de geestelijke en episcopale goederen van Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch. Dit ambt werd vanaf 1649 vervuld door Rogier van Leefdael. Gedurende tachtig jaar zouden drie generaties, vader, zoon en neef/kleinzoon uit deze familie dit ambt vervullen. Zij speelden een cruciale rol in de ontwikkeling van het landgoed de Pettelaar.

Rogier van Leefdael

Rogier van Leefdael was een loot uit een oud Brabants geslacht dat al in de dertiende eeuw wordt vermeld.

Rogier van Leefdael was in 1644 gehuwd met zijn nicht Hester van Leefdael en Waalwijk.

Hij kocht, na een roerige krachtmeting van loven en bieden met zijn eigen familie, in 1651 de heerlijkheid Deurne met het Groot Kasteel. In 1653 werd hij er officieel mee beleend en daaraan ontleende hij zijn titel van baron.

Rogier van Leefdael werd de eerste protestantse heer van Deurne. Vanaf 1649 vervulde hij dus de functie van rentmeester van de geestelijke en episcopale goederen van Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch. Over de relatie tussen Rogier van Leefdael en de Pettelaar weten we weinig. Rogier overleed te 's-Hertogenbosch op 16 mei 1699. Hij had drie zonen: Johan, Jacob en Hendrik, waarvan Johan van Leefdael de oudste en erfgenaam was.¹⁰

Johan van Leefdael

Johan van Leefdael werd geboren in 's-Hertogenbosch omstreeks 1646. Hij bleef ongehuwd en verbleef doorgaans, evenals zijn vader Rogier, binnen de stad 's-Hertogenbosch. Hij woonde in enkele samengevoegde woningen op het voormalige Groot Begijnhof. In de stad vervulde hij belangrijke functies, zoals die van schepen (1680) en zelfs president-schepen (1697-1700 en 1709-1711). Daarnaast was hij, evenals zijn vader, rentmeester van de geestelijke en episcopale goederen in stad en Meierij van 's-Hertogenbosch, van 1699 tot aan zijn dood in 1714.¹¹

In 1699 zette baron Johan van Leefdael het rentmeesterschap van zijn vader Rogier voort. In 1700 sloot hij een bijzondere transactie af. De heren van het rentmeesterkantoor, Nicolaas Kien, en van de Leen- en Tolkamer, Jacob Stoevelaar, gaven een gunstig advies aan hun superieuren bij de Raad van State en Staten-Generaal om het eigendom van de voormalige kloosterterreinen, landerijen, weilanden en houtopstanden aan de Pettelaar in privébezit over te dragen aan baron Johan van Leefdael (zie bijlage 1).

Als we de letterlijke tekst van dit document volgen wordt duidelijk dat door de rentmeester-generaal aan zijn rentmeester geestelijke goederen van 's-Hertogenbosch en de Meierij, baron Johan van Leefdael, werd toegestaan om de percelen en hoeven van de Pettelaar, de voormalige kloostergoederen van de Zusters van Orthen, in erfpacht te verwerven. Hij kreeg de goederen tegen een eenmalige betaling van 400 gulden. Daarnaast moest hij gedurende tien jaar, jaarlijks een bedrag van 250 gulden voldoen aan het kantoor van de Raad van State en van de rentmeester-generaal. Hij verkreeg de goederen dus voor tien jaar in erfpacht, daarna werd het vrij eigendom.

Baron Johan zag het kennelijk niet als onrechtmatig of onethisch om in zijn positie als rentmeester der episcopale en andere geestelijke goederen voor zichzelf het voormalige kloostergoed van de Zusters van Orthen aan de Pettelaar in erfpacht te verwerven. Met de erfpachtovereenkomst met baron Johan van Leefdael kwam een einde aan 300 jaar Zusters van Orthen. De kloosterpanden in de stad waren al acht jaar eerder ondershands en voor een deel openbaar verkocht.

De Pettelaar onder Johan van Leefdael

Was het Johan van Leefdael die het landschap op de Pettelaar op de schop nam en het liet inrichten naar de mode van die tijd? We weten heel weinig van het beheer van de voormalige kloosterterreinen van de zusters op de Pettelaar. We kunnen ervan uitgaan dat baron Johan van Leefdael, nadat hij de Pettelaar in zijn bezit had gekregen, zich daar ook heeft gevestigd, zij het niet permanent. Zoals eerder opgemerkt weten we dat hij op het Oude Begijnhof in de stad enkele panden bewoonde, die hij had samengevoegd tot zijn woning. Hij ontwikkelde de Pettelaar als zijn landgoed, verpachtte de hooi- en weilanden en hield regelmatig veilingen voor de verkoop van hout. Verder legde hij er een nieuwe weg aan. De precieze loop ervan is niet bekend, maar waarschijnlijk verbond de weg het gebied rond Oud Herlaer met de weg van 's-Hertogenbosch naar Sint-Michielsgestel. Er zijn geen aanwijzingen dat er een doolhof lag toen Johan van Leefdael het gebied verwierf en evenmin dat hij een doolhof liet aanleggen. In het jaar 1714, toen Johan van Leefdael

⁹ Van Sasse van Ysselt 1910, 136-137.

¹⁰ Van Dijck 2012, 472-473.

¹¹ [Bossche Encyclopedie, Johan van Leefdael \(bossche-encyclopedie.nl\)](https://www.bossche-encyclopedie.nl/Johan_van_Leefdael)

volgens de ene bron 68 jaar en volgens een andere bron 54 jaar oud was, maakte hij zijn testament op. Hij was ziek en voelde zijn einde naderen. Op 16 december 1714 ondertekende hij een codicil als bijvoegsel tot zijn testament, dat na zijn dood op verzoek van zijn neef Gerrard Sulijard van Leefdael geopend mocht worden (bijlage 2). Ook in de beschrijving van de terreinen aan de Pettelaar in het testament staat geen vermelding van een doolhof.

Gerrard Sulijard van Leefdael

Gerrard Sulijard werd geboren in 's-Hertogenbosch op 10 juni 1691. Hij was de zoon van Thomas Sulijard, luitenant-kolonel van het Schotse regiment voetknechten, en baronesse Johanna van Leefdael, zus van Johan van Leefdael. Vanaf 1707 was deze oom zijn voogd. Gerrard Sulijard maakte carrière in het Staatse leger en bracht het tot de rang van kapitein. In 1723 trouwde hij met Anna Maria Spierings (1694). In het hierboven genoemde codicil wees zijn oom Johan zijn neef Gerrard Sulijard aan als erfgenaam. Vier dagen na het opstellen van het testament overleed oom Johan, kinderloos. Op verzoek van Gerrard Sulijard werd het testament geopend (bijlage 3).

Gerrard Sulijard werd benoemd tot algemeen erfgenaam. Naast de titel en het goed te Deurne erfde hij de goederen op de Pettelaar. Daartoe behoorden, behalve de stukken van de Pettelaar die bij de erfpachtovereenkomst van 1700 waren inbegrepen, ook stukken die later waren verworven, zoals de omgeving van de Patersberg waar een voormalig redoute (vestingwerk) lag, aangeduid als 'ronduitje'. Enkele andere terreinen werden toebedeeld aan de kinderen van Johans nicht, Jacoba Baronesse van Leefdael.

Faillissement

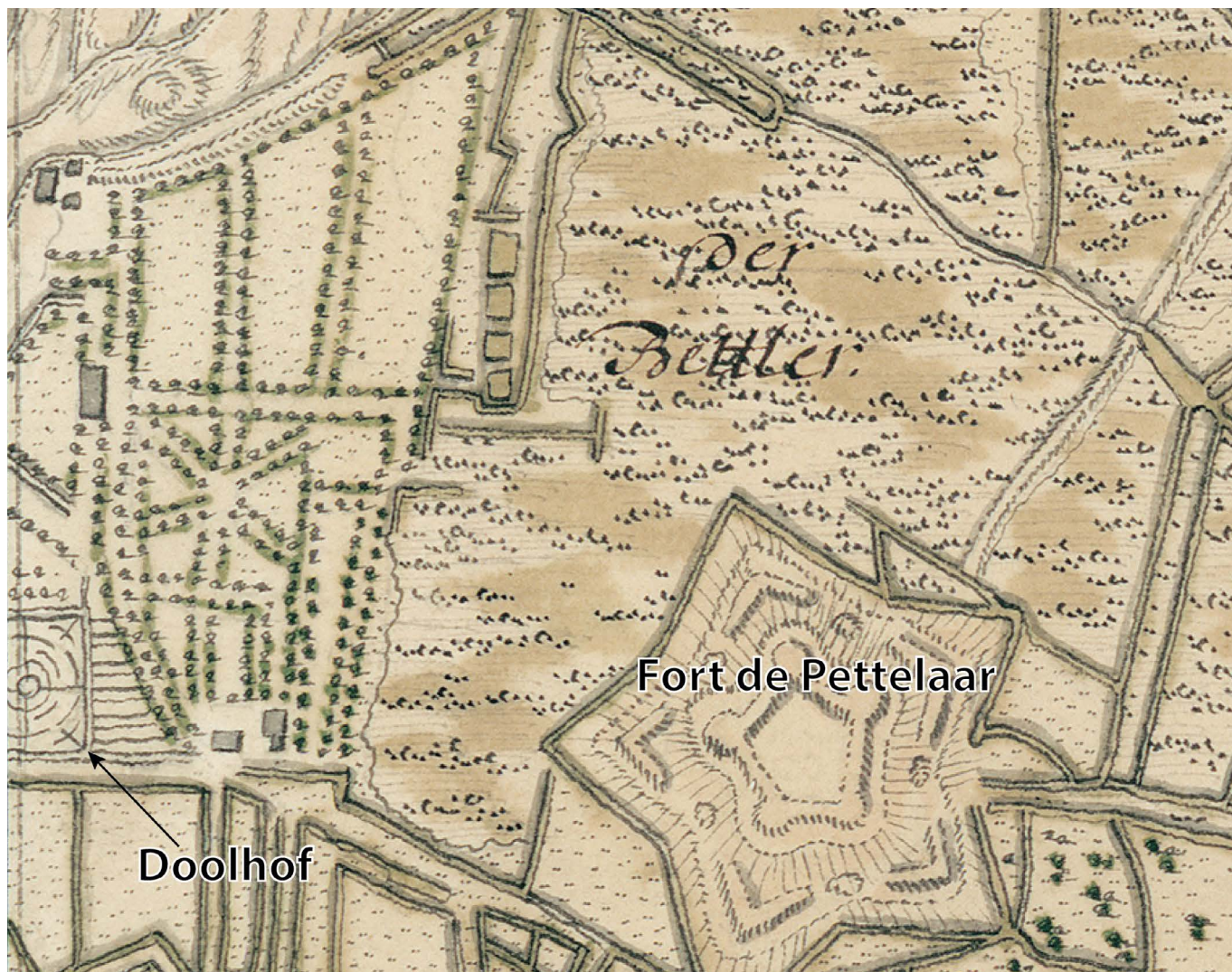
We kunnen slechts gissen naar de staat waarin de percelen aan de Pettelaar aan baron Gerrard Sulijard werden overgedragen. Gerrard moet tussen 1715 en 1728 het nodige hebben aangepast aan het landgoed. Met de erfenis van zijn oom erfde hij ook de verplichting tot de (achterstallige) betalingen van de erfpacht van de Pettelaar, die Johan van Leefdael in 1700 was aangegaan. Of deze schuld de enige was weten we niet, maar in 1728 kon Gerrard Sulijard niet meer aan zijn financiële verplichtingen voldoen en werd hij failliet verklaard. De Raad van State ging over tot executie van Leefdaels bezittingen, omdat er een schuld aan de Staat was ontstaan door achterstallige aflossingen van de erfpachtverplichtingen. Hij moest de heerlijkheid Deurne van de hand doen en liet grote schulden achter. Een van zijn schuldeisers was de dochter van de stadscommandant Frederik Thomas Ivoy, die eind 1719 of in januari 1720 was overleden. Enige tijd daarvoor had hij een lening/hypotheek van 3600 gulden verstrekt aan Gerard Sulijard van Leefdael. De schepen van de stad, Johan Willem Goulart, diende namens de

dochter van Fredrik Thomas Ivoy een verzoek in bij de Raad van State. Dit verzoek moest ervoor zorgen dat de erven Ivoy de lening konden terugvorderen bij de verkoop van de voormalige kloostergoederen van de Zusters van Orthen aan de Pettelaar. Over dit vraagstuk werd in 1728 uitgebreid gecorrespondeerd, waarna door de Raad van State werd geoordeeld dat de vordering van de kinderen kon worden erkend. Stapels met dossiers zijn terug te vinden over de gecompliceerde rechtsgang met kopieën naar alle ambtelijke instanties. De rentmeesters wilden de vordering van de erfgenamen van de erven Ivoy op de boedel van Gerard Sulijard van Leefdael toestaan als vaststond dat de achterstallige betalingen werden ingelost bij de verkoop van de bezittingen op de Pettelaar. In juli 1729 schreef Cornelis Martinus Pels, procureur van het 'Comptoir der Domeinen', 'dat deselve goederen alsoo in gevolge de geallegeerde resolutie publicquelyk verkogt zijn'. In juni 1729 werd een deel van het bezit verkocht aan juffrouw Petronella du Vien. Het werd als volgt omschreven¹²:

Een hoeve lands bestaande uit een huis, schuren, stallingen, hof, werf en Teulland. Waar woont: Hendrik Tijssen; met de gehele dreef, beginnende aan het hekken van de Pettelaarsestraat en eindigende op de hoek bij het voetpad. Met een wei of hooiland genaamd het Mortelke en de Paardenwei, zuidwaarts De Dreef van de Elf Parceeltjes naast de Doolhof gelegen, oostwaarts de gemene weg, en westwaarts het Veer en de gemeente, groot in het geheel tachtig toto 90 lopen. De sloot als gemeengoed met de aanliggende erven. Nog vijf morgen hooi of weiland, rondom in zijn houtwassen en dreven, genaamd de Maria weide, met de gemene sloot. De Maria weide is gehouden het hoofd van de Haldersche Brug te onderhouden. De hoeve is thans in gebruik bij Roelof Spierings, gelegen aan de nieuwe weg aan de Pettelaar, met al zijn boomgaarden, nieuw modern speelhuysje, dreven, doolhof, houtwassen en plantagiën. Bezit is belast met een jaarrente van 250 gld 1 stuiver in kapitaal 8335 gld Met huisinghe en landerijen.

Dit wijst erop dat het Gerrard Sulijard moet zijn geweest die de bouw van een 'speelhuysje' en de aanleg van een tuin op de Pettelaar heeft laten uitvoeren. Dat moet dan tussen 1715 en 1728 zijn geweest. De verwijzing naar een 'modern speelhuysje' geeft aan dat er kort daarvoor een en ander was toegevoegd. De term speelhuis duidt meestal op een buiten dat vooraanstaande stedelingen hadden om zich terug te kunnen trekken. Blijkbaar hoorde het doolhof bij dit speelhuis.

¹² BHIC, Archief Schepenbank Sint-Michielsgestel, 1538-1810, inv. 5121-218

Afbeelding 11. Detail van de kaart van Johann Georg Maximilian von Fürstenhoff uit 1732. Helemaal links is de afbeelding van het labyrint herkenbaar. Het noorden ligt rechts (SLUB Dresden / Deutsche Fotothek, df_dz_0000279).

De oudste kaart

Door de openbare verkoop in 1729 raakte het landgoed en daarmee ook het voormalige bezit van de Zusters van Orthen versnipperd. Het deel dat Petronella du Vien gekocht had, en waar zich het doolhof bevond, bleef waarschijnlijk wel in gebruik als pleziertuin. De enige kaart waarop het staat afgebeeld stamt uit 1732, dus drie jaar na de openbare verkoop (afbeelding 11). De kaart is gemaakt in opdracht van Johann Georg Maximilian von Fürstenhoff en bevindt zich in een atlas in de Sächsische Landesbibliothek in Dresden. Pas enkele jaren geleden is de kaart (her)ontdekt, sinds deze openbaar is gemaakt via het internet.¹³ Op de vrij gedetailleerde kaart is de omgeving van 's-Hertogenbosch afgebeeld. Net op de rand van de kaart staat het doolhof afgebeeld op exact de locatie waar de patronen op het AHN te zien zijn. De vorm komt eveneens overeen. Behalve het doolhof is ook de stervormige aanleg van beplanting te zien die vermoedelijk in dezelfde periode tot stand is gekomen.

Op een andere, vrij nauwkeurige kaart die tussen 1739 en 1741 is gemaakt door Le Fevre en Draeck is dezelfde stervormige aanleg aangegeven, maar is van een doolhof geen spoor te bekennen (afbeelding 12). Ook op een gedetailleerde kaart uit ongeveer 1760 (afbeelding 13) komt het doolhof niet voor. Toch moet deze er toen nog zijn geweest, want in latere achttiende-eeuwse aktes wordt het nog genoemd. Zo was het speelhuis met doolhof tot 1784 in bezit van Otto Wicherst, organist en klokkenist in 's-Hertogenbosch. Na zijn overlijden werd het landgoed getaxeerd, waarbij het doolhof werd vermeld naast een modern speelhuis. Het is opvallend dat daarbij exact dezelfde formulering is gebruikt als in 1729. Waarschijnlijk is de tekst gekopieerd. Het speelhuis zal in 1784 niet meer modern zijn geweest, tenzij het in de tussentijd is vernieuwd. In 1788 werden het speelhuis en het doolhof verkocht aan Maria van den Heuvel. Vermoedelijk is het nadien in onbruik geraakt. Noch in de geschreven bronnen, noch op kaarten komt het daarna nog voor.

¹³ De kaart is in 2020 bij toeval ontdekt door R. van Genabeek, archeoloog bij Erfgoed 's-Hertogenbosch.

Afbeelding 12. Detail van een kaart uit 1739-1741 door Le Fevre en Draeck (collectie BHIC 's-Hertogenbosch BHIC, 343-000672).

Afbeelding 13. Detail van een kaart van rond 1760 van 's-Hertogenbosch en omgeving (Nationaal Archief Den Haag, NA 4.OPV H279 RB).

Conclusie

In de bronnen is consequent sprake van een doolhof. Zowel op het patroon van het AHN als op de kaart uit 1732 is duidelijk de ronde opzet te zien met concentrische cirkels. Helaas kan niet worden bepaald of er sprake is van doodlopende paden, maar het doolhof op de Pettelaar vertoont (voor zover dat uit de beschikbare gegevens valt op te maken) meer overeenkomsten met de 'klassieke' middeleeuwse labyrinten dan met achttiende eeuwse doolhoven. Op grond van de voorgeschiedenis van het gebied als bezit van de Zusters van Orthen is gedacht aan een vroegere oorsprong van dit labyrint. Een labyrint zou goed kunnen aansluiten bij hun leefwereld van contemplatie en meditatie. Er zijn echter geen bronnen die op een datering in de middeleeuwen duiden. Ook zijn er geen parallellen voor een dergelijke situatie. Voor de aanwezigheid van een doolhof behorend bij een tuinaanleg op de Pettelaar zijn wel geschreven bronnen beschikbaar vanaf 1729 en een kaart uit 1732. Vooralsnog wordt het doolhof op de Pettelaar gedateerd in de achttiende eeuw als onderdeel van een tuin bij het landgoed van Gerrard Sulijard van Leefdael.

Jan van der Vaart is kunst- en architectuurhistoricus. Hij is als vrijwillig medewerker betrokken bij de afdeling Erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch.

Ronald van Genabeek is als archeoloog werkzaam bij de gemeente 's-Hertogenbosch.

Literatuur

DIJCK, L.G.C.M. VAN, 2012: *Van vroomheid naar vriendschap: biografie van de illustre Lieve Vrouwe Broederschap te 's-Hertogenbosch 1318-2012* (Zutphen).

ELSEN, G. VAN DEN EN W. HOEVENAARS, 1907: *Analecta Gijsberti Coeverincx*.

HOEKX, J.A.M., G. HOPSTAKEN, A.M. VAN LITH-DROOGLEVER FORTUIJN EN J.G.M. SANDERS (eds.), 2004: *Kroniek van Molius. Een zestiende-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van zijn stad ('s-Hertogenbosch)*.

OLDENBURGER-EBBERS, C.S., 1988, 'Doolhoven in Nederland', in: *Groen* jrg. 44, 7/8, 9-15.

REUTELINGSPERGER, L., 2022: *Kasteel Arcen, een hoogstandje van de lage adel*. In: *Overkwartier van Gelre* Jaarboek/ Jahrbuch 10, 21-115.

ROGIER, L.J., 1946: *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw, deel II* (Amsterdam).

SASSE VAN YSSELT, A.F.O. VAN, 1910: *De Voornamen Huizen en Gebouwen van 's-Hertogenbosch* (3 delen).

VAART, J.M.M. VAN DER, 2017: *Sterrebos, het groot heyvelt op Oud Herlaer. Geschiedenis van een landgoed tussen Dommel en Bossche Broek 1736-2016* (Woudrichem).

Bijlage 1¹³

Zondag den 4 december 1700

Op het lesen van t' verbaal van heeren Kien en van Stoevelaar

Dat aen Johan van Leeffdael sal werden over gegelaten gelijk aen denselve overgelaten wort bij desen den eigendom van naar volgende stucken lants gelegen onder den Dungen en Gestel onder d'administratie der rentmeester de heeren der Deurne voor een somme van vier honderd gulden eens, boven en behalven een jaarlijxen vaste chijs van een thiende part van het geen de selve in tien jaaren respectivelijck door den andere gerendeert hebben volgens de uijtreeninge mede hier na volgende promptelijck te betalenten comptoiren van de raat en rentmeester generaal van domeinen in het quartiervan 's-Hertogenbosch, daer van passerende behoorlijck verbandt brieven voor de leen en tolzamer der stadt en meyerije van 's-Bosch:

6	morgen	den Dimmenkoop	17 – 15 – 0
3	morgen	Den Nieuwenkamp met Meer	0 – 14 – 0
6	morgen	Den Bieskamp	35 – 14 – 0
1½	morgen	Het Kalverkampje	0 – 11 – 0
3	morgen	Den Langen Kamp	15 – 1 – 0
½	morgen	Bij het kleyn molentje	4 – 5 – 0
½	morgen	In de Bunders (beunse)	8 – 1 – 0
3	morgen	Den Tob	13 – 3 – 0
9	morgen	Den Nieuwenkamp	22 – 7 – 0
5	morgen	Maria weijde	28 – 10 – 0
1	morgen	Hoeve den Pettelaar bloot, zonder hout	104 – 0 – 0

Wordende den gem; Raad en Rentmeester Generaal van Domijnen geauthoriseerert tot het doen van opdragt ende tot het ontfangen der voors. Penningen en sal hiervan bij Extract kommissee gegeven worden aende heeren vande Generalitijt Rekenkamer ten eijnde om de voors. 400 gld eens en 250 – 1 – 0 jaarlijcx door den gemelten raat en rentmeester generaal van de domijnen te doen verantwoorden.

¹³ BHIC archief Raad en Rentmeester Generaal der Domeinen, inv. nr. 3.

Bijlage 2

Codicille

16 december 1714

Heden den sestiende december 1714 compareerde den Ho: Ed: Geb: Heere Johan Baron van Leeffdael Heere van Doeurne en Liessel etc. di mijn ter hand stellende dese papieren cedulle off codex ten zeven distincte plaetsen met zijn ho: ed: cachet behoorlijck toe gecachetteert ende met eenen draat doorgeregen, verklaerende in't selve beschreeven ende bij hem eigenhandig onder teeckent te zijn, zijn Ho: Ed: testament en lesten wille den welcke hij begeert dat naer zijn overlijden sal achtervolgt worden en effect sorteren als testament codicille off andere dispositie soo die best kan bestaan niet tegenstaande andere costuijmen off ordonantien ten contrarie deselve derogierende mits desen begerende dat het selve naer zijn Ho: Ed: overlijden ter requeste van Jonkh. Gerrard Suljard sijnen neve sal geopent worden en instrument gemaackt en geleverd te worden. Aldus gedaen en geopasseert binnen 's Bosch; present Mr. Jan Tessius van Breugel raad en pensionaris deser stadt ende Martinus Fries, als versochte getuyge.

Van Breugel – Martinus Fensing –

Bijlage 3

Testament Baron Johan van Leeffdael (transcriptie)

23 december 1714

Fol. 163. Kopie van origineel

Wij Johan, Geb. Baron van Leeffdael Heer van Doerne en Liessel President der Stadt 's-Hertogenbosch, mitsgaders der Raet en de Rentmeester Generaal van de Episcopale en de andere geestelijke goederen der stad en de meijerij van 's-Hertogenbosche, overdenckende de swackheijt des lichaams, hebben alvorens te scheijden uijt dit tijdelijcke leven, ende alle questien ende geschillen bij mijne naer te latene bloetverwanten te voorkomen, goet gevonden te maken, ende te ordineren dit mijn testament, ende leven wille, daer toegebruikende en de mij dienende van het privilegie ende octroy bij mij verworven van den E. Mo: Rade ende Leenhove van Brabant

.. Dato den xxx voor eerst renoveren ende casserende alle voorgaande dispositien die houdende voor nul ende van onwaardeden, maar van nieuws disponerende, kiezen mijne begraeffenisse inden kelder tot Doerne inden Koor aldaar willende ende aldaar willende ende begeerende, dat mijnen neve Jonkheer Gerrard Sulijard de Leeffdael Capiteijn ten Dienste deser landen sal hebben ende behouden die heerlijkheden van Doerne ende Liessel met alle appendentien ende dependentien van dien, soo Leengoet, Chijsngoet als Allodiaelgoet met de Chijsboecken, huijsen, hoeven, hoven, slooten, water en wintmolens, Met alle die landen, bosschen, heijden, wateren en weijden soo die geene ons tevoren hebben gecompeteert ende nog moghten aengekoght worden en geene van dien uijt gesondert, genoemd off ongenoemt, binnen de voors: Heerlijckheden gelegen, ende waarvan (?? Ik) ten thijden van mijne Aflijvigheijt in eygendonm Chijs off Leenrecht sal besitten, mety ook de goedweren opden Pettelaer seen ende in de volgen Ik deselve aan hem voor heren schepenen deser stad heb getransporteert Mitsgaders ende alsnog het watermolentje te Vlierden

Item wille ende begeere ik dat de kinderen van mijnen nichte Jacoba Baronesse van Leeffdael, Getrouwt met den heer Baron Colijns, ende item getrouwt met den Ridder Aber Crombie, sullen hebben ende behouden semtlijk hoofd gewijse, ende suliks bij representatie van hunnen moeders, mijne goederen gelegen omtrent Den Dungen genoemd, Het Clooster met de landerijen en plantagien daar aan ge...rende, onder den last vanden erffpacht daer uijtgaende, item mijne hoven met de huysjens in de Schilderstraet en de Hoff op de Muntel, mitsgaders de penningen van de Goederen gelegen tot Moreckhoven (?) de welcken onlanxs hebben doen verkoopen ende mij gedeelte van de Beemt tot Thielen. Item willen ende begeere ick dat mijne nichten de twee Dochters van mijn Susse zaliger Johanna, baronesse van Leeffdael douairière Suljard sullen hebben ende behouden samentlijk, te weeten leder voor de helft mijne huysinghe met de hoven en twee aengekoghte huysen daar neffens en ten samen bij mij bewoont wordende, mitsgaders het huys en aanhorige erven opden Bagijnhoff alhier met alle de meubelen ende inboel ongemunt zilver ende juweelen, met de lijffrenten ten haren haren lijve staande.

Voorts mijn gemunt Goudt en Zilver ende alle verdere actien ende presentien ende generalijk in alleen 't geene icfk hiervoor4 niet en heb gedisponeert, verklaare ick te institueren tot mijnen eenigen universeelen erffgenaem mijnen voornoemde neve Gerrard Sulijard De Leeffdael onder expresse conditien noghtans, dat denselven sig niet en sal vermogen ten huwelijcken staat Begeven als met apperobatie en volle genoegen van mijn neven de Ho: geb: Heeren den Baron van Leeffdael, Collonel van een regiment mariniers ten dienste deser landen ende Grave van Athlone, Off den outsten van het mans oir van de familie van Wijlen den ouden Grave van Athlone in zijne Ho: Ed: leven veltmarchal der vereenighde Nederlanden ende dat hij verobligeertr sal zijn mijnen naemen en wapenen te dragen, op peene van contrarie doende dat hij sal zijn en blijven versteecken van mijnen erffenis, ende boven dien gehouden sal zijn te restitueren alle vruchten, baten ende proffijten die hij uijt den voors: mijne erffenois heeft genoten en geproffiteert. Boven die sal hij gehouden zijn aan de voorn: zijne twee susters jaarlijcks uijt te reijcken haar leven lanck geduirende eene somme van driehondert Car. Gld, sijnde zeshondert gld. jaarlijcks.

Dit verklare ic te weesen mijn testament en leven wille denwelcken ick begeere dat met mijnen dood volkomen kraght en effect forceren sal, 't zij als testament, soo alle donatien off soo denselve alderbest kan bestaan in teecken daar waarheijt, hebben ick dese door een ander later schrijven ende naar aandachtige overlesingh eigenhandig onderteekent ende met mijn aangeboren adelijk (pitzier) bekraghticht binnen 's Bosch desen Sestienden December 1714. (16 december 1714)

D: P; Soo begeere ick alnog dat de pretentie die ick hebbe tot lasten van ed. princess van Anhalt, tusschen de kinderen van Jacoba, en Hester Baronesse van Leeffdael ende de voorn: mijn twee susters doghters soo als hiervoor geseght is hoofs gewijse sal deelbaer gestelt worden als die sal ingekomen sijnde des kosten vanden processe daer aan gesalqueren,. Getekend Leeffdael.

Na: Dit testament is op den 23 december 1714 voor de heren Abrham Daasdonmk, en coenraet Cuper van Holthuysen als schepenen deser stad geopend en op dato voorz: door den servicen Crollius geregistreerd.

(Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0014 Schepenbank van 's-Hertogenbosch, inv. nr 1700, fol. 333 (Bosch Protocol).